

אל האני ופעבר לו

פסה על פלאות וחרג

הקדמה

יומרות היא תכונה כפולת פנים. מצד אחד, כל הנתקל ביומרות של אדם אחר מגיב בסלידה והתנגדות פנימית. מצד שני, ללא מידה מכובדת של יומרות, אנשים לא היו מעזים, לא היו פורצים קדימה, והרבה עניינים משמעותיים ומועילים לא היו באים לאויר העולם אלא נגנזים טרם נולדו.

במאמר זה בכוונתי להציע מהלך יומרני. המהלך מציע נקודת מבט לפיה בנפש האדם ניתן למצוא שתי שאיפות-יסוד, נדבכי-עומק, אשר הם הדוחפים את האדם לרוב ככל חפציו, מעשיו, ניסיונותיו, חיפושיו ומאוייו. הוקטורים של שאיפות-יסוד אלו מנוגדים בכיוונם, ועם זאת נציע את שניהם, ונתמוך את שניהם בהסברים ובדוגמאות. לשאלת היחס בין שתי התמונות נקדיש את הפרק האחרון של המאמר.¹

אקדים עוד הערה אחת. חשוב להבין שכשאני מדבר על שאיפת-יסוד, לא מדובר על איזה כח רצון מסוים, אחד מיני רבים, העומד בצד הרצונות האחרים. את הרצונות הרגילים אנו מרגישים באופן ברור ומובחן, כאשר כל רצון מצביע עבורנו על הפעולה שאותה הוא דוחף אותנו לעשות ועל המושאים שיספקו את מבוקשו. כשאני מגדיר כאן "שאיפת-יסוד" – מלאות או חרג – אני מבקש לדבר על מישור שקודם, מבחינה סכמטית, למישור הרצונות שבפועל; אני מבקש להגדיר נדבך תשתיתי במבנה הנפש. כוונתי תובן טוב יותר אם המאמר ייתפס כשייך לאו דווקא (או: לא רק) לשדה הפסיכולוגיה אלא גם, ויותר, לשדה האונטולוגיה.

א. מלאות

"אם אין אני לי, מי לי" (אבות א, יד)

1. הגדרת המושג

השאיפה הראשונה עליה אדבר היא השאיפה למצב ולתחושה של מלאות-פנימית.² מצב של מלאות הוא מצב בו האדם מרגיש שזהותו ושאושרו מתקיימים באופן יציב, בלא השענות על דבר מה חיצוני, אלא מתוך עצמיותו של

¹ אני מזהיר על היומרות שלי במופגן ובפכחון מוגזם, וזאת כדי להשיג שני אפקטים שונים ומשלימים: הראשון, שעצם ההצהרה על כך תיחשב לי למעין התנצלות, שהיא מרכיב מסורתי וכמעט-מחויב של מאמרים מסוג זה. בכך אני מנסה להרחיק מעליי התיחסות אנטיגוניסטית, צינית אך צודקת במהותה, של כאלה שאוזניהם נסתמות אוטומטית אל מול יומרות שאינה מודעת לעצמה. השני, ההצהרה נועדה דווקא כדי להניח על השולחן את היקף הטיעון, שבאופן רציני מנסה להתייחס אל מכלול רחב ביותר של התנסויות וצדדי נפש ולמקד אותם סביב שני צירי יסוד. שכן אני מאמין כי יש בהסתכלות כוללת כזו תועלת של פישוט, הבהרה והבנה עצמיים.

ובכל זאת, בשל הצורך, כמה מילים של הסתייגות: במאמר אני מציע נקודת מבט מסוימת של חיי הנפש, שהם ככל הנראה מורכבים ועשירים עד לאין גבול. אין לראות בדבריי הצעה בלעדית, ואין אני בא להוציא בהכרח מנקודות מבט שונות ואפילו מנוגדות על אותם התהליכים הנפשיים, הרצונות וההסתביכים שאסביר ואבאר בדבריי. בנפש, רק ריבוי נקודות מבט מסוגל לקרב אותנו אל האמת, אל ההבנה המלאה (שאיננה נמצא). ברור שאי אפשר להכניס את כל העושר העצום של הקיום הנפשי לתבניות קשיחות – פנימיות ועמוקות ככל שיהיו – ועל כן גם היקף התופעות אליהם אתיחס בדבריי הוא מוגבל מטבעו.

² את מה שאני קורא במאמר זה 'מלאות' מצאתי, בחפיפה גדולה עד כמעט-מלאה, במקומות אחרים בשמות שונים. במאמר "על כבוד ובדידות" של עמיחי פרידמן – שחלק ניכר ממאמר זה מתבסס עליו ונעזר בו – המושג המקביל ל'מלאות' הוא מושג ה'כבוד' (עמיחי פרידמן, "על כבוד ובדידות", בתוך: פתיחת א, הוצאת ישיבת ההסדר פתח תקוה). בספרו של מרדכי גפני, ודאי, המושג המקביל הוא 'ודאות', במובן של ודאות עצמית.

האדם. הוא שלם עם מה שהוא, בורותיו מתמלאים מתוך המעיין הפנימי שקיים בתוכו, המעיין שלמעשה הוא הוא בעצמו. הגדרתו העצמית שלמה וסגורה. הודאות שלו בכחותיו, במשמעות חייו ובייחודיותו, והשמחה שלו בהיותו מי שהוא, קיימים מתוקף עצמם, ולא בשל סיבה כלשהי שצריך לחפש אותה בחוץ. המלאות תוגדר על דרך השלילה באופן הבא: אדם בעל מלאות הוא אדם שאין לו צורך מהותי בדבר מחוצה לו, אדם שאין לו תלות באף אדם, גורם או חפץ שאיננו הוא בעצמו.

חשוב להסביר שכשאני מדבר על חוסר הזדקקות למה שמחוצה לו, אין כוונתי שאדם כזה לא משתמש בשירותי החברה, לא נושא ונותן עם הזולת, ולא נעזר, נפתח ומקבל עצה. אדם לא צריך להיות מוכשר בכל הכשרונות ולא צריך להיות אטום או אדיש לממשק החברתי עם סביבתו כדי שייחשב כבעל-מלאות. חוסר ההזדקקות נמצא במישור הנפשי היסודי של תחושת הערך העצמי. אני עלול להרגיש בודד, אני בהחלט אחוש כאב אם החברה תדחוק אותי אל מחוץ לחוגה, ובוודאי שיש בי צרכים ורצונות הנוגעים לדברים שאינם תלויים בי. אבל גם תחושות קשות מאד, כמו כאב, בדידות, עלבון וכד', יכולים להיחוו מתוך מקום מוצק, מתוך קיום מעוגן. השאלה היא אם האדם עשוי להרגיש את עצמו כנידף ברוח, כמטורף על ספינה ללא הגה, האם מה שקורה לו בשטח החיצוני של חייו – בהתייחסו אל חבריו, אל מצבו הכלכלי, אל מעמדו בעיני החברות, וכד' – נוטל ממנו את העוגן הבסיסי של רצונו בחיים ואהבתו אותם, זורק אותו לתוך מצב של תוהו וערכוב, שבו אין לו אי מבוצר של יציבות ושל בטחון להעמיד בו את כפות רגליו.

2. יסודות המלאות

לפני שנתבונן בהשלכות העובדה שלכולנו חסרה מלאות, ובתסביכים והמוזרויות שאליהם מוליך אותנו חסרון זה, נעמיק את הגדרת המושג באמצעות ניתוח הגורמים שלו, כלומר היסודות מהם הוא בנוי. אם נסמן אותם בשמות קוד, אפשר לומר שהמלאות מורכבת משלושה יסודות – ערך, ייעוד וענווה.

ערך – תחושת המלאות נבנית על בסיס הכרה בערך הבלתי-מסויג של עצמי. המצב הבריא האינוסטינקטיבי, בו האדם רוצה את חייו בכל מחיר, מתרגם את עצמו לתפיסה בהירה ומקיפה יותר של מצב החיים כמצב ראוי, תפיסה שהייתי עדיף על אי-היותי, כלומר היותי הוא דבר נכון ורצוי. תודעת בסיס שמלווה אותו כל ימיו בתחתית ההכרה היא התודעה של היותו בעל ערך, לא בשל משהו שהוא עושה ולא בשל התנהגות מסוימת לפיה הוא מתנהג, לא בשביל מטרה כזו או אחרת, והלכך, גם לא בכפוף לשום תנאי או סיוג – עצם קיומו הוא דבר שנושא חשיבות. החשיבות העצמית נחווית לא כגחמה סובייקטיבית, לא כהתייחסות מסוימת של משהו כזה או אחר, אלא כעניין ממשי, אובייקטיבי. זה לא שאני רק אומר שאני שווה, זה לא שאני רק חושב שאני שווה, זה לא רק שאני שומע מאחרים שאני שווה; אני שווה, נקודה.

לכתחילה, מקורה של תחושת הערך העצמי היא האהבה שספג מהוריו מאז שנולד. להוריו של התינוק, בתור הסביבה הראשונית והמוחלטת שלו, יש השפעה מכרעת על התפתחות תקינה של בריאות הנפש שלו. הם מטביעים בו את האהבה שלהם, את הדאגה שהם דואגים לו ואת ההתמסרות המוחלטת שלהם לקיומו ולטובתו. בכך האדם גדל כאשר תודעתו נולדת מתוך מציאות בה העובדה שהוא חשוב ובעל-ערך היא מציאות ברורה מאלה, אובייקטיבית ובלתי מותנית. מקור זה אינו תלוי בבחירתו של האדם, אלא במזלו הטוב, בשאלה מי הוליד וגידל אותו, ואיך. נראה שיש להציע מקורות אחרים – הכרתיים – באמצעותם האדם, מתוך תודעתו, רצונו ובחירתו, מבסס לעצמו את תחושת הערך העצמי.³

³ האפשרות לבסס את תחושת הערך העצמי באופן מודע ובוחר, באמצעות אמונות-יסוד והתבוננות פנימית, היא חשובה משני כיוונים. הכיוון האחד הוא כדי לאפשר בריאות נפשית ומלאות למי שגורלו לא שפר והוא לא גדל בתנאים אופטימליים. הכיוון השני נוגע לכל בני האדם: גם מי שאכן נולד בסביבה משפחתית אופטימלית (עד כמה שיש כזו) – הורים אוהבים, מטפחים ומסורים – זקוק פעמים רבות למקור-ביסוס נוסף לתחושת הערך. ככל שהאדם בגר הוא נעשה רפלקטיבי יותר, וככל שהוא רפלקטיבי, הוא ביקורתי יותר כלפי עצמו וכלפי המשקעים המוטבעים בו, גם אם אלה הטבעות חיוביות כדוגמת הערך הבלתי מותנה שקיבל מהוריו-מולידיו. בכחה של המודעות להתייש ולדקק את

הערך יכול להתבסס על ההבנה שהעובדה שנבראתי מעידה על רצון א-להי בקיומי, ובקיומי דווקא, על אופיי המיוחד ועל תכונותי הספציפיות. בהשכמתנו בבוקר בכל יום אנו אומרים את תפילת "מודה אני", בה אנו מכירים תודה על כך שא-להים בחר להחזירנו לחיים – "מודה אני לפניך מלך חי וקים שנתת בי נשמת בחמלה", ואנו חותמים בה: "רבה אמונתך". אם אנו ממשיכים להתקיים, אם חיינו מוסיפים להיות עובדה, יש בכך עדות לאמונה הגדולה שא-להים מאמין בנו. ודאי שכן הוא גם לכתחילה – אם אנו כאן, אם נוצרנו, יש בכך רצון עליון, יש בכך החלטה שמימית, זהו סימן לכך שהמכלול הזה שהוא 'אני', שהוא מכלול חד-פעמי, ייחודי ובלעדי רק לי – הוא דבר טוב, ישר, נכון וראוי. משהו בי שונה באופן משמעותי מכל בני האדם הקיימים על האדמה, וזה עד כדי כך משמעותי עד שזה מצדיק, בעיני בורא עולם, את בריאתי, את הוספתי אל סך האנושות הנמצאת. הקב"ה חתום על ייחודיותי.

מנגד, ניתן לכונן תחושת ערך מבלי להשעין אותה על האמונה הדתית. זו דרך שקשה לבאר מה קורה בה בדיוק במישור התודעתי, כיוון שמדובר בעיקר בפעילות במישור קודם. האדם קופץ לתוך קבלה עצמית נלהבת. מדובר באקט של אומץ לב ושל הכרעה פנימית תקיפה – הכרעה כי אני אוהב את עצמי וכי אני מקבל את האהבה הזו לגמרי, ואמונה כי אהבה זו הינה יסודית יותר מכל מה שבא כנגדה. כל חלשות דעת וכל ספק בערך העצמי נתפסים כמישורים חיצוניים יותר התוקפים את האדם מחוצה לו, בעוד שבתוכיותו המערכה הזו סגורה וגמורה וה'אני' שלם עם עצמו. זוהי עמידה של נחישות מול המציאות, מול הקיום – אם זה מה שיש אז זה מה שצריך להיות, אם זה מי שאני אז טוב לי בכך.⁴

ייעוד – הייעוד מבטא את נוכחות התחושה כי לחיים שלי יש תכלית. אם תחושת הערך עוסקת ב'אני' כעצם סטטי, כיש נייח שקיימותו מונחת מולנו ואנו שופטים את טיבה, כפי שהיא, הרי שהייעוד מתרכז ב'אני' כגורם נע ופעיל, כעצם מתהווה והולך, כדבר שמהותו נקבעת והולכת ככל שהוא מממש את עצמו על ציר הזמן. גם אדם שיש לו ערך בעיני עצמו, והוא אינו נופל למרירות של שנאה-עצמית, עדיין צריך לבסס עבור חייו את תחושת הכיוון, לייצר לעצמו מצפן ערכי וקיומי שינהיג את ספינת חייו ליעד ממשי כלשהו ושיעניק לחייו פשר. ללא ייעוד לא ניתן להשיג את המלאות.

ההטבעות הנפשיות העמוקות ביותר שלנו. לפיכך אין בידנו להסתמך רק על אלה, ואנו חייבים להפעיל את המודעות עצמה בנתיבים הנכונים אם ברצוננו להגיע למחוז נפשי כלשהו ולחיות אותו באופן יציב ותקף. ההכרה האוטונומית, בעסקה בדבר הערך והבלעדיות של האדם, מעצימה את תחושת הערך העצמי ומזרימה לה כוחות מון אחר, שלא יכלו להימצא ממקור מוטבע, חיצוני ובלתי-בחירי.

⁴ את התנועה הזו ניתן לפגוש, למשל, אצל נערים חזקים בנפשם, שהצליחו לשמור על בריאות ועל שפיות כאשר היו מוקנטים בידי החברה הסובבת שהיתה באמת כשרונית יותר מהם בתחומים הנמדדים. כמו אותו אחד בכיתה שמש גרוע בכדורגל, אבל בכל זאת לא נמנע מלגשת למגרש המשחקים ולנסות שוב, וגם ליהנות מהמשחק. במצב הנפוך, הלא-בריא, אותו אחד שלא מקבל את האישור העצמי שלו מהסביבה שלו, אחד שבאמת אינו מוצלח ע"פ המדדים שאותם סביבתו בוחרת כדי 'לדרג' חברתית את הבאים בחוגה (מדדים כמו ספורטיביות או חוש הומור, כדוגמאות שכיחות בחברות נוער) – פונה לאחד משלושה מסלולי תסביך: או שהוא פורש מהחברה ומתכנס בתוך עצמו, בין בהתמרמרות והלקאה עצמית על חוסר היוצלותו שלו ועל בידודו, ובין ביצירת חיץ של אדישות ואטימות לכל המתנהל במישור החברתי; או שהוא מוסיף לנסות להוכיח את עצמו במשחק הכדורגל מתוך עמדת הנחיתות, ומתמלא כעס עצמי ובושה בכל כשלון בתחום זה; או שהוא לובש על עצמו שריון של בטחון עצמי מופגן, שבדר"כ ניכר שהוא גם מזויף ושביד, וממשיך להשתתף במשחק החברתי תוך שהוא אוטם עיניו מלראות את הדחייה החברתית כלפיו ואת חוסר הכשרון שלו, אטימט-עיניים שלפי מידת הצורך יכולה להיעשות בהצלחה מפתיעה. ובכל זאת, ניתן להיתקל גם בהתמודדות בריאה: נער שניתן לראות כי על אף שאינו אדיש לגמרי למה שאומרים עליו וחושבים עליו בחברה הסובבת, ועל אף שהיה רוצה להיות כשרוני בכדורגל והוא מודע היטב לעובדה שהוא לא, בכל זאת הוא מכריע לייצר לעצמו בסיס של בטחון עצמי אמיתי, המאפשר לו עמידה וקיום בסביבה החברתית. הוא מקבל את עצמו ואת חולשתו ללא סיוג, ובונה את מבצרו סביב קבלה עצמית מלאת-עוצמה זו, עד כדי כך שלא מפריע לו לחזור ולשחק, ולא להצליח, ובכל זאת ליהנות מהמשחק במידה מה. כפועל יוצא של בחירתו האמיצה לקבל את עצמו למרות חולשותיו ולהיות שלם עם מה שהוא, הוא מצליח לספוג את הכשלונות ואת הדחייה בסוג מסוים של ריחוק, בכיכול אלה נוגעים רק לאיוושה מעטפת שלו ולא לעצם האני שלי, ובפנימיותו הוא נשאר שמח בעצמו ואוהב את חייו.

התנועה הנפשית המתוארת זקוקה לזיכוכ מסוים כדי שלא להפוך לתנועה גסה ומוזיפת. נדבר על כך כשניגע במושג הענווה להלן.

את הייעוד אדם בונה עבור עצמו. אדם שתחושת הייעוד שלו חזקה הוא אדם שמברר לעצמו את הנתיב הנכון בחיים, ומחליט שהוא עושה את מירב המאמצים כדי לחיות כפי שהוא מאמין שראוי לחיות. לשם כך האדם מבקש ובורר לעצמו תפישת עולם ואידיאולוגיה, ובוחר-מוצא את הערכים שהוא רוצה לממש, את המטרות שהוא מעוניין להשיג ואת המגמות שהוא חפץ לקדם. חיים שמתקדמים לאור מגמה מסוימת – רוחנית, מוסרית, דתית או אידיאולוגית – ומגשימים את מה שבעיני האדם הוא האופן הטוב, הנכון והנאה ביותר לחיות, הם חיים שיש בהם את הגרעין היסודי של האושר. מאורעות החיים עומדים מבחוץ למבצר האושר היסודי הזה, שכן עיקר תחושת השלמות של האדם מצויה בדרך התגובה שלו, בבחירות שלו ובדרכים בהם הוא מנווט על מנת להתמודד עם מה שהחיים מזמנים.

אדם עם ערך וללא ייעוד ייפול לריקנות. במצב כזה דווקא תחושת הערך-העצמי המוגבר מחדדת ומחריפה את המשבר הקיומי של חוסר הכיוון של החיים, שכן היא מעצימה את ההרגשה הפנימית שיש לי כל כך הרבה פוטנציאל של טוב ואור שרוצה להתממש ולהתפרץ מן הכח אל הפועל, והפוטנציאל הזה מתפספס, נחנק ונובל בתוכי, שכן אני יודע לאן לכוון אותו, מה לעשות איתו ואיך להנחות את דרכו אל המציאות. הנבוכות סביב השאלה כיצד לתרגם את האור הפנימי שהוא עומק ה'אני' לדרכי חיים, מובילה לתסכול שמעצים את הריק ואת הייאוש.

מהכיוון השני, אפשר לומר שהייעוד מחייב ערך כתנאי-מקדים, שכן כדי לבחור דרך חיים, אמונה וסולם ערכים, אדם צריך להאמין בעצמו שבכחו לברר את האמת ולבחור את דרכי החיים הנכונות. כשה'אני' שבוחר את הדרך אינו חשוב דיו, אינו מכובד דיו, אינו בעל-ערך דיו – המשמעות של הדרך נחלשת, הוודאות בה נסדקת והיכולת שלה להוות עוגן ומצפן מתפוררת. מצב קיצוני שבו בכל זאת לאדם יש ייעוד חזק אך אין לו ערך הוא מצב של כתות ומפלגות טוטאליטריות למיניהן, מצב בו אדם נמשך אחרי מערכת מוגדרת, ברורה וחד-משמעית של ערכים שמישהו אחר – מנהיג פוליטי, גורו או אדם בעל-כריזמה מסוג אחר – מגדיר אותה ומחייב כפיפות וצייתנות לה.⁵

המלאות נבנית רק על בסיס הערך והייעוד יחד. שכן, הגדרנו את המלאות כמצב של אי-ההיזקקות לשום דבר שמצוי מחוץ לאדם. האדם שואף לכך שהעוגן הקיומי שלו יהיה מונח בו לבדו. הערך והייעוד אחראים כל אחד על נדבך אחר של שלמות עצמית ושל אי-תלות: הערך מונע מהאדם להתפתל בתסביכי אני-חברה סביב נושא התדמית והכבוד. הוא מרווה את הצורך שלנו לחוש שאנחנו "שווים משהו" מבלי שנתדפק בצימאון על דלתות ההכרה החברתית בנו, ובכך מאפשר לנו באופן אמיתי חירות, עצמאות ואוטנטיות. הייעוד, לעומת זאת, מגוון מפני תסביכים הנוצרים בציר של בקשת האושר, המשמעות והפשר. הוא הדרך הבריאה, העצמאית והיציבה לספק את הצורך היסודי לחוש טעם בחיינו, וכשאין אנחנו מספקים תביעה-פנימית אדירה זו מתוך עצמנו, היא מגששת את דרכה באפלה ונדחפת לכבול אותנו לניצוצות עונג נמוכים ומקריים.

ליכודם של הערך והייעוד בונה את המלאות לא רק במובן הנגטיבי של שלילת התלות, אלא גם במובן הפוזיטיבי, החיובי. מלאות היא תחושה של שמחה בעצמי, של סיפוק עמוק ממה שיש לי בתוכי. מובן שהאני הזה בו אני שמח מופיע ומתגלם בעיקר בחיים הממשיים, ואמת המידה לשיפוט ולהערכה של עצמי נמצאת במישור המעשי הקונקרטי. לפיכך, השמחה בעצמי תלויה הן בהתייחסות אל ה'אני' כאובייקט, כסך של תכונות

⁵ התמונה של חברי הכת שהולכים בעוורון שבי אחרי גורו כריזמטי, כוחני ושתלטן היא, כאמור, תמונה קיצונית. אבל נראה לי שאפשר לראות גוונים רבים של התופעה במחוזות שכחים יותר. קשה לשרטט במדויק, אבל נראה לי שבחלק מהמקומות בהם האדם נוטש את עמדתו האוטונומית, ומוותר על השיפוטיות והביקורתיות העצמאיים שלו לטובת ההליכה אחרי תנועה חברתית-ערכית ואחר מערכת הערכים המוכנה-כבר והמוגדרת-היטב שהיא מגישה עבורו, מדובר על תופעה מסוג זה. אני מדגיש שמדובר בחלק מהמקומות, שכן תנועה זו של השתייכות והשלכת-יהב (במובן הערכי-אידיאולוגי) יכולה גם להיעשות ממקום בריא. נקודת ההבחנה, בעיניי, היא שאלת המודעות העצמית לתהליך. ככל שהאדם מודע לכך שבבסיס ההצטרפות הבלתי-מותנית למעגל הזה שמחייב אותו מונחת הכרעה בחירות שלו כיצור עצמאי ובעל-ערך, כך השלכת היהב היא תנועה מחושבת, סבירה וברירה. לעומת זאת, אם המשיכה החזקה אל המציאות ה'תנועתית' – משיכה שנולדת מעוצמת ה'ייעוד' שהיא מעניקה לאדם, גם על חשבון הופעות ה'ערך', הייחודיות והאוטונומיה – מסמאת את עיניו עד שמבחינה פנימית הוא חש שאין אפשרות אחרת, הרי שבמצב כזה ה'ערך' באמת נפגע. אדם כזה אינו מגיע למלאות.

ומידות, קווים ותווים, והן בהתייחסות אל האני הפעיל והבוחר, האני החי; אני צריך להיות מרוצה לא רק ממה שאני מטבעי, אלא גם מדרך החיים בה אני בוחר, מהערכים בהם אני מאמין, מהדעות שאני מחזיק. במילים אחרות, המלאות דורשת שתהיה לי פנימיות שיש בה תוכן, פנימיות שאני יכול להביט בה ולשמוח בה. את התוכן הזה ניתן לחלק לשניים: מולד-נתון, ובחירי-מתהווה. הערך צובע בגוון חיובי את החלק הראשון, בעוד הייעוד מאיר את החלק השני.

ענווה – במבט ראשוני הענווה והמלאות נמצאים ממש על שני קטבים הפוכים. ברם, דווקא בשל כך, הענווה היא חיונית בשביל ליצור מלאות אמיתית ומוצלחת. בדומה לכלכלה של טבל, דווקא היותור וההפרשה של חלק מהתבואה 'מתקנת' אותה ועושה אותה ראויה. אני משתמש כאן במושג הענווה באופן רחב מהמקובל, וכדי להסביר את כוונתי עליי להרחיב כאן קצת בדברים. על אף שהעניין נראה כסוטה ממהלך המאמר, הדברים יבהירו ויאירו את מושג המלאות באור חדש ומזוכך. אתן כמה סקיצות של ענווה או של היעדרה.

1.

שש שנים תזרע שדך ושש שנים תזמר כרמך ואספת את תבואתה. ובשנה השביעת שבת שבתון יהיה לארץ שבת לה' שדך לא תזרע וכרמך לא תזמר. את ספיח קצירך לא תקצור ואת ענבי נזירך לא תבצר שנת שבתון יהיה לארץ.

ויקרא כה, ג-ה

שש שנים תזרע את ארצך ואספת את תבואתה. והשביעת תשמטנה ונטשתה ואכלו אביני עמך ויתרם תאכל חית השדה כן תעשה לכרמך לזיתך.

שמות כג, י-יא

נעיין במצוות השביעית ממבט קיומי: עובד האדמה, שבמשך שש שנים מוציא את לחמו בזעת אפו, שקשור לאדמתו ולתנובתה בקשר של עמל ויגיעה, נתבע לשנה של שמיטה. הוא רואה לנגד עיניו את ספיח הקציר, את הענבים שגדלים בכרמו, ונשללת ממנו הגישה אליהם, אסור לו לאספם, לנכסם. הבעלות שלו מופקעת, והוא פותח את שערי השדה והכרם לכל הבא. התנועה היא תנועה מיוחדת של נסיגה – דווקא מאותו דבר שבו אתה טורח, שאותו אתה רודף להשיג ולהרבות, להפרות ולאסוף במשך כל השנים, דווקא ממנו אתה נתבע להרחיק את ידך, לוותר.⁶

2. כולנו מכירים את תופעת ההורים הלוחצים. אי שם בשלבי גיל ההתבגרות מתגלע חיכוך הולך וגובר בין פרישת כנפי העצמאות של הילד לבין הדאגה והעיסוף ההוריים. גם אם בתקופת ההתבגרות זה לא תמיד נראה כך, קל להבין ללבם של ההורים. אהבתם לפרי בטנם הרך, שבמשך שנים ארוכות הביאה אותם לדאוג לכל מחסורו ולשאת את כל צרכי הקיום שלו על כתפיהם, צריכה פתאום ללבוש צורה אחרת לגמרי. ואכן, הורים רבים לא מצליחים לעבור את המהפך התודעתי והרגשי הזה בזמן בכוחות עצמם, בלי לחץ ודחיפה "מלמטה", מכיוון הבן שדורש את עצמאותו ואת חירותו, את הגדרתו העצמית כנפרד מהם. וגם כשהלחץ מופיע, ואף כשהעת מתאימה לכך והבן כבר בוגר דיו, יש הורים כאלה שלא מסוגלים להתרחק צעד, להרפות את החבל, והם מוסיפים לחקור אותו על מעשיו ועל יציאותיו, לנסות להגבילו או להלחיצו באמצעים חינוכיים או רגשיים, להיות מעורבים בחייו ובשגרת יומו מעבר למה שהוא באמת צריך. היכולת לשחרר מהחיבוק החונק, היכולת להבין שנימי החיים שקושרים את ההורה עם ילדו מוסיפים להתקיים בעוצמה גם במערכת יחסים בוגרת ומאפשרת, היכולת להרפות מהצורך להיות נוכח בלעדי וקובע בחיי הילד – זו היכולת לענווה.

⁶ ליסודיותה של תנועת נסיגה זו, עיין הרב י"ד סולובייצ'יק, "צירוף", בתוך: דברי הגות והערכה, עמ' 239-254.

3. ברחובות הכרך הגדולים אנו מוצאים את האדם הממהר. קצב ההליכה שלו מעיד על קצב חייו, בהם הוא מנסה לאחוז בכמה שיותר במסגרת הזמן הצפופה שמעניק לו היום בן 24 השעות. מרכיב אופייני בחייו של סוג האדם המודרני הזה הוא המושג "סדר יום" או "לוח זמנים". מי שחי את חייו סביב השעון לא יכול לפסוע לתוך יממה בה יש אוסף כאוטי של משימות ופעולות חיוניות; הוא חייב לארגן את יומו סביב שעות מוגדרות, ליצוק בזרם הזמן תכנון וסדר. איזה מקום יתפשו בחייו ההפתעות, הבלת⁷ "מים"? איך הוא יתמודד עם אירועים שחרגו מאופק התכנון שלו? לאיזה יחס יזכה אדם שמעכב אותו או מבקש ממנו הקדשת זמן פתאומית?

הטיפול הלחץ יותר יגיב בעצבנות, בקוצר רוח, אפילו בכעס. היציאה מהסדר המתוכנן גורמת לו לתחושה שהוא מאבד של שליטתו הקריטית בחיים שלו, באוצר היקר מפז של הזמן שלו. לעומתו, יש כאלה שעל אף סדר יומם העמוס והאנרגטי, יודעים הם לקבל בפנים מאירות ובבת שחוק את החריגות הקטנות (והכמעט-מוכרחות) שהגורל שולח, בין אם זה מעלית שנתקעת, עומס תנועה או ידיד המבקש עזרה דחופה. הם יודעים שלא ניתן לאחוז ולשלוט במרחב המלא של הזמן, ומצליחים בענוונותם להרפות מהנאשנות שבניסיון הטוטאלי הזה, לתת את המקום החיוני למחוזות מרדניים של זמן שלא מקבלים את מרות הכיבוש האנושי המתכנן.

4. "יש לי הפרעה נפשית חמורה," הודה חברי בחיור, שעה ששאלתי אותו לפרש העובדה שהוא יושב עדיין באותו מצב בו ישב לפני ארבע שעות וידיו עוד מלטשות את גלם העץ שגילף והכין עבור חברתו. "היא נקראת פרפקציוניזם". האמן, המוסיקאי, הצבעי, הסופר – ובקיצור, כל מי שידיו נתונות ביצירה – כולם מכירים את התופעה הפרפקציוניסטית. איזושהי חתירה תובענית לשלמות שאינה יודעת שבעה, איזה דחף כובש להמשיך עוד ועוד ולזקק, לשפר, לשפץ, לתקן, את המשימה הזו שלך שכבר מזמן היית אמור לסיים. ואמנם, 'פרפקציוניסט' היא לא בהכרח מילת גנאי. הרבה גאוניות הופיעה בעולם באמצעות אותם אמנים קפדנים שנתנו ליצר השלמות לכבוש אותם ולמשול ברוחם. ועם זאת, בטביעת עין עדינה אפשר לראות את המקומות המוגזמים, ה'חולניים', החורגים, אליהם מביאה אותנו הנטיה והחפץ להביא את הדברים עד לאופטימום, להגיע אל שיא השלמות והדיוק – בעוד שהיעד האינסופי הזה מוסיף להתרחק מאחזות ידנו ומאלץ אותנו להשקיע זמן וכחות שראוי שילכו למקומות אחרים. האפשרות להגשים אידיאה, ולהיות מרוצה מהתוצאה הממשית על אף שהיא בהכרח פחותה ומטושטשת ביחס למקורה הרוחני-תיאורטי, תלויה בקיומה של ענווה.

נחזור עתה למשמעות המקובלת של המושג ענווה, משמעות ששייכת לתחום ההתייחסות העצמית של האדם מול תכונותיו, מעלותיו וחסרונותיו. הענווה היא המסוגלות לעמוד מול פגמי וחסרונותיי בעיניים פקוחות לרווחה. עלינו להפנים את העובדה שאיננו שלמים, ויותר מכך – ביסודו של עניין חוסר-השלמות שלנו הוא מצב העניינים הראוי והוא דבר טוב. הוא פותח לנו שערים של מאמץ ושל עבודה, של התקדמות ושל תיקון – ובאלה נחיה. החתירה האמיצה לשלמות ולהשתלמות נתמכת על ידי הענווה המגבילה אותה, המציבה כנגדה את תמונת המציאות ולא מאפשרת לה לחמוק לדימויות ואשליות. העניו רץ קדימה, אך הוא יודע גם ליפול. הנפילה לא זורקת אותו מהמסלול, החסרונות והפגמים לא משליכים אותו מתוך האהבה העצמית הבסיסית שחיונית עבור כל עבודה רוחנית.

ברור עכשיו מה הקשר בין ענווה לבין מלאות. המלאות חותרת למלא את האדם, לצקת בו תוכן חיובי, כדי שלאדם יהיה עמידה אל מול מה שמחוצה לו בהסתמך על עצמו בלבד. האדם רוכש השקפה חיובית על עצמו, והוא משתדל לרפד את חייו בטוב, בעשיית טוב ובשאיפה לטוב. דווקא הניסיון הזה, דווקא האחיזה הזו בתמונת המלאות – שמוכרחת להיות אחיזה הדוקה, שכן היא באה לעגן את מקומו ואת הגדרתו העצמית של האדם – דווקא היא חייבת להתעטר בעטרת הענווה, מוכרחת היא ללמוד את תנועת ההרפיה. אנו רוצים להיות מושלמים, ואנו רוצים לממש את הטוב בחיינו, אולם לפעמים אנחנו לא מצליחים בכך, ואפילו כשאנחנו מתאמצים

⁷ בלת"מ = בלתי מתוכנן, בעגה צבאית. אירוע בלתי צפוי שמשבש את סדר העניינים.

ומשתדלים בכל מאדנו. כדי לא ליפול לייאוש ולמרירות, כדי לא לוותר לגמרי על היומרה החיונית הזו, אנחנו זקוקים למבט של ענווה, למקום קליל יותר בתוכנו שמקבל בטריטוריות את חוסר השלמות, מקום של הומור עצמי ששומר על הפרספקטיבה הנכונה ביחס לניסיון הבלתי נדלה להצליח ולנחול רק נצחונות. אדם שיש לו ערך וייעוד אך אין לו ענווה יהיה אדם שאפתן, מתקדם וכובש (במובן החיובי), אך בעל ריעבון פנימי תמידי שעלול להעבירו על דעתו. רק מלאות וענווה יחד מביאים לסיפוק עמוק, כנה ומפוכח.⁸

ניתן להבחין שענווה היא לא רק תנאי לקיומה השלם של מלאות, אלא גם להפך – המלאות מאפשרת מבחינה נפשית את הענווה. כשיש לי עוגן נפשי בטוב שבי, כשאני מלא בבטחון באופי החיובי של מהותי הפנימית ושל תוכן חיי, אז אני משוחרר להביט בצורה נוקבת וחסרת פניות בצדדי החסרון והפגם שבי ובאי-ההצלחה שלי לממש את הטוב בכל מצב. אין לי צורך ברמאות עצמית, שכן נקודת היציבות, שיווי המשקל הנפשי, נתונים זה מכבר ואינם עלולים להישמט בשל עובדות קשות כאלה ואחרות. יוצא אפוא כי ענווה ומלאות הם צדדים שונים של אותו מטבע, היבטים שונים של אותה מציאות נפשית מורכבת וברירה, המאפשרת קורת רוח ושמחה.

3. סיכומים והשלכות

כיוון שמלאות שלמה היא דבר שכמעט אינו בנמצא, עולמות התסביך מוכרים לנו הרבה יותר מאשר עולמות המלאות העצמית. 'תסביך' הוא, על פניו, מושג חזק וקשה מדי, אבל נטיב לדייק אם ננקה אותו לרגע מקונוטציות פסיכוטיות חורגות. תסביך, כתרגום של המושג Complex, בעיקרו בא לבטא מבנה של מורכבות. כל חיינו אנו מלאים תסביכים כאלו ואחרים, שכן אף אדם לא עובר התנסות מושלמת, אף אחד לא מוציא לפועל את כל כחותיו, דחפיו ומאוויו באופן נקי, צלול, פשוט וישר. אף בן אנוש לא פותח בנסיבות מושלמות ואף אחד לא מתמודד בצורה מושלמת עם חייו. התסביכים, דהיינו ההתפתלויות והמטאמורפוזות שכחות הנפש היסודיים שלנו עוברים כתוצאה מנסיבות קשות ומהתמודדות לקויה, הם חלק בלתי נפרד ואף נורמלי מחיינו האנושיים.

בסעיף זה אני מבקש – בתמצות, ברמז ובראשי פרקים – להוכיח ולהדגים את המרכזיות של מושג המלאות כפי שהוגדר כאן, להראות את ההשלכות הרבות והמגוונות של אי-קיומו, ולהצביע בכך על חשיבותו. את חלק מהתסביכים הזכרנו בקצרה בדברינו עד כה, ובכל זאת נכניס אותם לרשימה כאן.

התרפסות וחנופה – זו כמובן תוצאה ישירה ומתבקשת של היעדר מלאות. האדם זקוק לאיזה מכשיר או אמצעי כדי לבסס את הוודאות שלו בעצמו ואת תחושת הערך שלו בחייו, ומשאין הוא מוצא זאת בפנים, הוא מחפש זאת בנואשות בחוץ. בשל כך הוא מוכן להתמסר למישהו חזק שנותן לו מעט מקום והתיחסות, ואפילו הערכה, גם אם אין זו הערכה כנה וגם אם האדם עצמו אינו שלם עם הטיפוס לפניו בחר להתרפס ועם המעשים עליהם הוא זוכה להערכה. גם המושג 'חנופה' הוא מושג שבשפה הרגילה שלנו מיוחס למצבים יותר קיצוניים ובוולטים לעין⁹, וגם בו ניתן להבחין במדרגות עדינות יותר ושכיחות יותר. גם השתעבדות לקבוצה של אנשים ולמחשבות

⁸ דיברתי לעיל על העמדה הנפשית האומרת "טוב לי עם מי שאני, כפי שאני". כדי להשלים עמדה זו להתייחסות-עצמית בריאה כוללת, יש לצרף אליה ענווה, וזאת על ידי הבחנה דקה אך קריטית בין חשוב לבין עיקר, בין פנימי לגרעיני. כשאני אומר שטוב לי עם מי שאני, זה לא אמור לכלול את כל התחושות ואת כל המחשבות, זה לא אמור להיות אישור מראש של כל מה שאני מוצא בעצמי. הענווה מאפשרת לקבל בריצנות את המחשבות הביקורתיות שאני חושב על עצמי, ואפילו לתת להן לחלחל אליי ולזעזע אותי, ועם זאת – ודווקא בשל ההבנה כי היות בלתי-שלם הוא חלק מהגדרת האנושי – להפריד באופן פנימי בין זה לבין האהבה והקבלה העצמית הבלתי-מותנות, שהן הגרעין העמוק של הקיום שלי.

⁹ אמחיש את כוונתי: כמעט בכל סרטי דיסני המצויירים יש דמות קבועה-מתחלפת שניתן לקרוא לה "יד ימינו של האיש הרע" – לאבוב ב"היפה והחיה", יאגו ב"אלאדין", הצבועים ב"מלך האריות", הצלופחים ב"בת הים הקטנה", כאב ופאניקה ב"הרקולס", ועוד. בכל הגלגולים השונים תופיע הדמות הזו באופן בולט כדמות "ריקה", שאין לה עצמיות ולא כבוד ושהיא נגזרת-מתמסרת אחר הדמות החזק ומשתדלת לרצות אותה ואת תפיסת עולמה. אמנם, גם לצד הגיבורים החיוביים ניתן למצוא בדר"כ איזה נושא כלים מסור או יועץ נאמן, ואכן ניתן לומר גם עליהם (או על חלקם) שסובלים הם מהיעדר-מלאות מסוכן. נראה אמנם שאפשר לחלק בין מנהיגות טובה היוצרת נאמנות, הערכה ואף יראת הרוממות, לבין עליזות רומסת ומרכאת, אך בשורה התחתונה, בצד כל סוגי ההנהגה ניתן למצוא אנשים שמאבדים את שדרתם בהתמסרותם.

הקולקטיביות שלהם – הן המוצהרות-אידיאולוגיות, הן הסמויות-חברתיות והן האסתטיות-אופנתיות – נכנסת לאותה משבצת בנפש בה אני מתפתל ומזייף כדי לזכות באישור מן החוץ; גם קונפורמיזם דק הוא סניף של חנופה.

התנשאות, תחרותיות, קנאה – כל דרך בה אדם מבליט ומחציץ את יתרונותיו (האמיתיים או הבדיוניים) על פני זולתו וסביבתו, היא דרך מעוותת להשיג אישור ותחושת מלאות (מזויפת). האישור החיצוני מוענק כאן לא על ידי החברה, אלא ע"י האובייקטיביות של מישור ההשוואה בעיני המתנשא, אובייקטיביות שעוזרת לחוש את הייחודיות והערך שלו גם כשהוא לעצמו כביכול. התחרותיות נובעת מאותה הסתכלות ממש, אלא שלמחולליה מצטרף גם היעדר-הייעוד, ההופך את עצם התחרותיות לכח מניע מרכזי ורב עוצמה,¹⁰ לא רק בשל הצורך באישור הערך האישי אלא גם בשל הצורך במשמעות ובטעם לחיות, לרצות ולהתאמץ.¹¹ ההתנשאות הגאוותנית והקנאה הן שתי צדדיה של אותה התנוודות עגומה על הבסיס ההשוואתי-אובייקטיבי הרעוע. גם כאן ההתנשאות יכולה להתלבש בבגדים עדינים יותר, כמו למשל אנשים שנכנסים לנעליים של דמויות חברתיות צבעוניות כמו האמן המיוסר המתוסבך והבודד או לחילופין הנון-קונפורמיסט הפרובוקטיבי לא מתוך שיקוף אמיתי של עולמם הפנימי אלא מתוך רצון להפגין וליצור את הייחודיות שלהם על פני כל השאר.

רחמים עצמיים – רחמים עצמיים מתוארים הרבה פעמים בספרות כמעין חול טובעני חמים ורביק שאדם מתפתה להפיל עצמו אל תוכו. זו המתקנות שבמרירות, הרגשה לפיה הייאוש והוויתור הגמור צורבים עד כדי כך שהם מביאים לזיכרון, לתחושת שחרור כמעט-מענגת. שחרור מהמאמץ הבלתי-פוסק המושקע במאבק לנצח, להתקדם, להיות יפה או טוב או מוצלח. הרחמים העצמיים מגיעים ממקום של כשלון. על פניו, ההתמודדות עם חוסר ההצלחה שלנו להיות מה שאנו רוצים להיות יכולה להוביל לשני כיוונים בלבד, לכאורה – אזירת כח ויציאה לסבב מלחמה נוסף, או לחילופין, כשכבר נגמר הכח, כניעה וייאוש, שקיעה עצמית ברחמים.¹² המלאות, יחד עם הענווה הכרוכה בה, יוצרת רווח בין שתי האפשרויות הבלעדיות ורוקמת בו אפשרות שלישית, מרחב שלישי. מרחב בו אפשר להשתוות ולדור, ולו רק באופן זמני, בכפיפה אחת עם הכשלון. מובן שהכשלון צורב ובלתי-נעים, ומובן שאנו מרגישים הכרח לסלק אותו מעלינו; אבל בזכות נקודת הווידאות הקשיחה שיש באדם המלא לגבי עצמו, ובזכות הענווה המאפשרת לו לקבל ביושר ובפכחון את חוסר שלמותו, נפתחות בפניו אפשרויות תגובה אחרות, שלא דורשות אזירת כח וחזרה מיידית למעגל המאמץ אך גם לא מפילות לבור בלי תחתית – אפשרויות כמו: זעקה, או אבלות, או הומור עצמי.

חומרנות, התמכרויות וריקנות – מי שאין לו מלאות, ובייחוד מי שלא בנה את הייעוד שלו, מסתובב בחיים בלי מצפן ברור שמוליך אותו. מובן שלכולנו יש אינסטינקטים ודחפים מולדים, ומתוכם רצונות שונים ומגוונים השולחים אותנו בלי הרף למשימות שונות ולכל מיני כיוונים. אבל כיוון שהאדם הוא יצור מודע ובוחר, בסופו של דבר הוא יזדקק לאיזושהו נווט, איזושהי שיטה או השקפה על פיה הוא מוליך את עצמו באופן קוהרנטי ובעל

¹⁰ ראה בספרו של ג'ונתן פראנון, חירות, על העוצמות הסמויות של המניע התחרותי בחיים.

¹¹ לא נראה לי שנכון יהיה לומר שיצר התחרותיות כולו עומד על כשלון בהשגת המלאות הפנימית (למרות שגם כשלון זה הוא מובנה, צפוי וטבעי). זהו כח יסודי שאם מסתכלים עליו באופן צרוף הוא כח חיובי שמוביל לשאפתנות ולריצה קדימה. אפשר לומר שמה שמגדיר את התחרותיות החיובית החיובית בעיני היא "הרוח הספורטיבית", הלך נפש בו התחרותיות נתפסת כאמצעי לאתגור עצמי ולשיפור עצמי מבלי שהדבר יתעמת עם רגשות של אהבה לאדם מולו או מתמודדים, כמו אותו זוג אוהבים שמשחקים ביניהם משחק לוח כלשהו ושמהם בהצלחה השני בד בבד עם רצונם הטבעי לנצח. זוהי מעין מודעות כפולה שמבינה שעצם התחרותיות היא רק תמריץ מדומה כדי להידחק קדימה, והסיפור האמיתי מתרחש בין האדם לעצמו.

¹² רק כדי לחדד את ההבנה, אציין שיש לחלק בין שני סוגים של כשלון. כשלון אחד הוא כשלון שלי מול עצמי, חולשת רצון ובחירה רעה המביאים אותי לייאוש שלי מכח הרצון שלי ומהיכולת שלי להנהיג את חיי ואת דמותי אל היעדים בהם אני חפץ. זהו כשלון שמוביל לייאוש. הסוג השני הוא חוסר הצלחה שלי מול המציאות או מול החברה, אכזבה ממה שאנשים אחרים חושבים עליי, מהמקום שלי בעולם או מהגורל המר שבא עליי. אני לא מיואש מעצמי כיצור בוחר, אלא אני מיואש מהיכולת שלי להיאבק מול המציאות הקשה שלי, מול נסיבות חיי ומול האירועים וההתנסויות העוברים עליי, מה שמוביל לנעילה. רחמים עצמיים מגיעים הן מן הייאוש והן מן הכניעה, ובדבריי למעלה אני מנסה להכליל את שני הסוגים במושג כשלון על אף השוני המשמעותי ביניהם.

פשר. כמו מעין תוכנית-על הממיינת ומעניקה הוראות איך ליישם ואיך לדרג את כלל המשימות המוטלות על המחשב. המודעות האנושית הופכת את השרירותיות של אוסף הרצונות האינסטינקטיביים לחסרת מובן ואת חוסר המובנות למצוקה קיומית, כך שלמרות שהאדם תמיד נע ופועל, הוא מרגיש ריקנות¹³ כל עוד הוא לא מצליח להסביר לעצמו מה נותן לכל ההתרוצצות הזו פשר, תכלית והצדקה.

כמו תופעת הוואקום הפיסיקלי, גם ריקנות שואבת בחוזקה אל הפנים גורמים זרים מכל הנגיש לה. הרצונות האנושיים היסודיים, הפשוטים והמובנים ביותר הם הרצונות החומריים; ולכן מצב של היעדר ייעוד מביא באופן טבעי לגישת חיים הדוניסטית, שהאדם המחזיק בה ממלא את משבצת הנווט הפנימי בבקשת העונג הגופני, ונאחז בבקשה זו כמשימת החיים כדי למלט עצמו מן הריקנות, אף אם היא אינה עולה בקנה אחד עם נימים דקים של אינטואיציה מוסרית ושל כמיהה רוחנית. באופן דומה יש לתאר את הדינמיקה של תופעת ההתמכרות, וכל סוג של התמכרות במשמע¹⁴ – האדם נמנע מלברר ולבנות בעצמו את הייעוד שלו, ולכן גם נמלט מבירורים מחודשים בנוגע לשיטה דה-פקטו בה מתנהלים החיים שלו. הריקנות מכניסה אל הנווט הפנימי את ההתנהגויות שהיא מכירה, התנהגויות מורגלות ושזכורות כמספקות במידה מה, והאדם מעדיף להחזיק באותה התנהגות באדיקות מאשר לברר ברצינוניות את מקומה מול העדפותיו המודחקות האחרות, כדי שלא להיחשף אל הערוב ואל השרירותיות המאפיינים את צעדיו בחיים¹⁵. כך ניתן להסביר את חוסר הרצינוניות שלנו כאשר אנו מתמכרים, וממשיכים לעשות דברים שאנו מבינים שהם לא טובים לנו ולפעמים אף מזיקים.

יראת שמים שפופה: בשדה הדתי, המלאות מתגלמת נקודת מוצא יסודית לפיה הקב"ה ברא את האדם היחיד מתוך אהבה ואמון. ללא נקודת מוצא כזו, יכולה הדתיות להיעשות לגורם מחליש ומדכא, והחוויה הכוללת של העמידה שלי בפני א-להים תיתפס כביטול וכתלות, במקום שתיתפס כחוויה שבאה לזכך, להעצים ולקדש את דמותי. לצערנו, לעולם הדתי יש הרבה פעמים פנים כאלה בעיני מבקרי – פנים של חוסר עצמאות והישענות על גורמי סמכות במישור קבלת ההחלטות בחיים; פנים של פחד, אשמה ובהלה אל מול כובד החובה לקיים צו שמימי בכל תג ותג מתביעותיו המפורטות; פנים של הקטנה עצמית ושל פסיביות הנתפסות כמידות תרומיות של ענווה וביטחון; וכיו"ב.

לעומת עולם דתי כזה, עולמו הדתי של מי שהפנים את היותו בעל ערך מהותי וייחודי – ולא זו בלבד אלא שמי שמעניק לו את הערך הזה, באהבתו, ברחמיו ובאמונתו, הוא א-להים בכבודו ובעצמו אשר ברא את האדם בצלמו – יצבע את המושגים הקיימים בו בצבעים אחרים לגמרי. הענווה תכלול הכרה בפוטנציאל הא-להי האדיר הטמון בנשמת האדם; הביטחון יקרא לאדם לפעילות ולאמון עצמי יחד עם התעוזה להיות "פועל עם א-ל"; החרטה והתשובה יביאו לאמונה עמוקה ביכולת של האדם לתקן את הנעשה ולשקם את דמותו מן היסוד; הגיהנום ומושגי העונש ייתפסו כייסורי התופת הנשמתיים הנובעים באופן טבעי מן הריחוק מהעדן הא-להי אליו משתוקקת הנפש בכל עוז, כך ש"שכר עבירה עבירה"; החובה לשמור תורה ומצוות תצטייר כנאמנות אוהבת וכמחויבות מוסרית שהאדם נכנס לה בפעולה אקטיבית ו"מקבל עול מלכות שמים". בסיכומי של דבר – אמנם נכון כי ההכנעה וההגבלה מהווים מרכיבים משמעותיים ביותר בדתיות, והיא רואה חלק מהותי מתפקידה בריסון כוחו החייתי של האדם ובחסימת כנפי רצונו המתפשטים לכל עבר. אך מי שבונה את תמונת עולמו על בסיס נפשי של אמון עצמי ומלאות, ועל בסיס אמוני של אהבת הבורא לברואו, לא יוכל לכוון עולם בו, בעיקר הדברים, האדם חש כי ההווה הא-להית ועוצמתה האינסופית עומדת כנגדו, מרכינה אותו ארצה ופועלת עליו

¹³ הביטוי "מרגיש ריקנות" אינו מדויק, שכן אני מדבר כאן על ריקנות כמושג מהותי ולא דווקא על חוויית ריקנות מודעת ומורגשת.

¹⁴ במושג התמכרות אנו רגילים להתייחס לכמה תופעות שכיחות, כמו התמכרות למין, לסיגריות או לשתייה, שחלקן חומריות וחלקן מנטליות. אך מובן שבהתבוננות דקה יותר המושג כולל דפוסים רחבים הרבה יותר, כמו לדוגמה התמכרות לפורנו או לאתר אינטרנט שאנחנו מרגישים צורך לבדוק את המתעדכן בו כל שעה, או צפיה קבועה בסדרת טלוויזיה אינסופית "שלא להחמיץ פרק", או כל התנהגות חוזרת שאנו עושים יותר בגלל שאנחנו רגילים לה מאשר בגלל הסיפוק שהיא מצד עצמה אכן נותנת.

¹⁵ או במילים אחרות, כדי שלא להיחשף לריקנות שלו.

חולשה וריקון. תמונת היסוד תהיה כי ההווה הא-להית מכוונת את עוצמתה על מנת להעלות, לקדש ולשגב את האנושיות ממדרגתה הארצית הראשונית אל שמי השמים של הניצוץ הא-להי שבשורשי הוויתה.

ב. חרג

"וכש אני לעצמי, מה אני" (אבות שם)

1. פתיחה

את שאיפת-היסוד השניה, ששוכנת בלב האדם בעוצמה ובעומק, קראתי בשם חָרָג. ההסתכלות שמאפשרת לראות בחרג נדבך-יסוד מקיף בנפש דורשת פרספקטיבה אחרת מזו שננקטה עד עכשיו כדי להדגיש את המלאות. במילים מעורפלות, מופשטות וסתומות – מילים שיש להתייחס אליהן כהקדמה וכסקיצה גסה, ושאינה מקווה שיתבהרו, יתבססו ויקבלו ממשות ונפח ככל שאפרוט אותן ואפרק אותן להופעות שונות ורבות גוונים – נראה כי יש להגדיר את הכח הנפשי המדובר כך:

באדם יש צורך לחרוג אל מחוץ לעצמו. מקונן בנו דחף אקס-עצמי, הכרח פנימי לפנות אל אובייקט כלשהו הנמצא מחוץ למעגל העצמיות ולקשור את החיים בו. צורך להתקשר, לפנות, לצאת מהקליפה, לפרוץ מתוך האני אל תחום זר, תחום של 'אחרות', של זולת, של 'דבר-מה' שאיננו רק בי. האדם מבקש הוא אחרי נקודת עיגון שתהיה מעבר לעצמו, ובכך תציל את ישותו. ללא סיפוק החרג, ללא התקשרות בעניין כלשהו הנמצא מחוץ לחוג ההתקיימות האנוכי-טבעי-חומרי – החיים שלנו שוקעים בשיעמום, בבדידות, בתלישות, בחוסר משמעות,¹⁶ ולמעשה החיים נובלים ומתנוולים בעיני עצמם.

אם את המלאות ניתן לצייר כוקטור שכיוונו הוא פנימה, שכל עניינו לבטל את ההישענות של האדם על החוץ ולהשאיר אותו כעומד מתוך עצמו בלבד, הרי שאת החרג יש לתאר ממש להפך – וקטור שכיוונו הוא תמיד החוצה.¹⁷ הוקטור הזה מתפרט לרצונות שונים, השייכים למחזות שונים ולכאורה לא-קשורים בנפש, כאשר אני לא מנסה לטעון שכל הרצונות הללו נחווים – במישור המורגש והמוכר – כשייכים לרצון פנימי אחד משותף, אלא שבשפה "פילוסופית", או: ברמה האונטולוגית, ניתן לתפוס אותם ככאלה.

2. הבדילות הקיומית – אריך פרום

בספרו "אמנות האהבה", שזכה להצלחה רבה, מגדיר אריך פרום את הבעיה היסודית של הקיום האנושי במושג שהוא ממצא וטובע – הבדילות הקיומית. הבדילות היא החוויה שאנו תלויים, שאנו מנותקים, שאנו מתנודדים כעלה בודד בעולם מבלי להיות קשורים ותמוכים במישהו ובמשהו מחוץ לנו. זהו מצב בלתי נסבל, והאדם מחפש הוא את כל הדרכים האפשריות להימלט ממנו.

בהיוולד האדם, הן המין האנושי והן האדם היחיד, הריהו נעקר ממצב שמוגדר היה, מוגדר כמו האינסטינקטים, למצב בלתי-מוגדר, בלתי-ודאי, תלוי ועומד... האדם מחונן בכוח השכל, משמעו חיים שיש בהם הכרת עצמם; יש בו משום הכרת עצמו, זולתו, עברו, והכרת האפשרויות הגלומות בעתידו. הכרה זו של עצמו כהווה נפרדת, הכרת קוצר משך חייו, הכרת העובדה שעל כרחו הוא נולד ועל כרחו הוא מת, שסופו למות

¹⁶ כל אלו אמנם הם עניינים קיומיים שונים, אך להלן אנסה להראות כי הם חגים סביב נקודה מרכזית אחת.

¹⁷ על הניגודיות והסתירה שבין שני המושגים, ועל השאלה האם שני התיאורים הללו מוציאים זה מזה או לא, הן מבחינה תיאורית והן מבחינה קיומית, נדבר בחלק האחרון במאמר, המוקדש לכך.

לפני אהובי נפשו, או שהללו סופם למות לפניו, הכרת בדידותו ובדילולתו, חוסר-ישעו נוכח כחות הטבע והחברה – כל זה הופך את קיומו הנפרד, הקרוע, לבית אסורים קשה מנשוא. דעתו היתה נטרפת עליו אלמלא יכול להתיר עצמו מבית אסורים זה ולפרוש ידיו, להתאחד בצורה זו או אחרת עם בני-אדם, עם העולם שמחוצה לו.

חוית הבדילות מעוררת חרדה; אכן, זו גם כל חרדה. היותי בדל משמעו היותי מנותק, ללא כל כושר להשתמש בכחותי האנושיים. מכאן שהיותי בדל משמעו היותי חסר-ישע, בלתי-מסוגל לתפוס את העולם – דברים ובני אדם – תפיסה פעלתנית; משמעו שהעולם יכול לתקפני, ואני לא אוכל להגיב. הרי שהבדילות היא מקור חרדה עצומה.

[...]

העמוק בצרכיו של האדם הוא איפוא הצורך להתגבר על בדילולתו, להתיר עצמו מבית האסורים של בדידותו. הכשלון המוחלט בהשגת מטרה זו משמעו אי-שפיות...

האדם, בן כל הדורות והתרבויות, ניצב לפני פתרון השאלה האחת: השאלה כיצד להתגבר על הבדילות, כיצד להגיע לכלל התאחדות, כיצד לחרוג מתחומי חייו האינדיבידואליים ולמצוא אחדות. אחת היא השאלה לאדם הפרימיטיבי שוכן המערות, לנווד המטפל בעדרי צאנו, לאיכר במצרים, לסוחר הפיניקי, לחייל הרומי, לנזיר בימי הביניים, לסאמוראי היפני, לפקיד המודרני ולפועל בית החרושת. אחת היא השאלה, לפי שהיא נובעת מקרקע אחד: הסיטואציה האנושית, הסיטואציה של הקיום האנושי.

אמנות האהבה, עמ' 17-19

כיוון שזו השאלה, המצוקה היסודית ביותר של האדם בחייו, הרי גם שכל אדם בוחר – ולמעשה, נדחף ונאלץ לבחור – באיזה פתרון מסוג מסוים, בדרך מסוימת להקהות את הבדילות ולמצוא אחדות. תולדות התרבות האנושית, הדת והפילוסופיה, הן למעשה סיפור קורות החיפוש של האדם אחר דרך הפתרון הטובה ביותר, המספקת ביותר. פרום ממשיך ומתאר את הדרכים היסודיות בהם האנושות הבוגרת, זו שנגמלה אט אט מן האחדות הסימביוטית מן הטבע שהיתה בהולדתה, מבקשת להיחלץ מהבדילות הקיומית:

1. מעמדות אורגיאסטיים: אפשרות אחת להימלט מן הבדילות היא באמצעות הזדקקות חוזרת ונשנית אל חוויה זמנית עצימה ומקיפת-כל, שכובשת את התודעה ואת התחושה, ומנטרלת את שאר התחושות מלבדה. בכלל זה אורגיות, צורות טראנס, שימושי סמים ואלכוהול, התנסויות מיניות, וכד'. המשותף לכולן, שהן מכניסות את הגוף ואת הנפש למעין בועה של עונג ושל התמזגות שגורמת לעולם להיעלם, לפרק זמן קצר וממוקד. החוויה, בשל העצימות והאינטנסיביות שלה, מתפוגגת לגמרי רק אחרי זמן מה, ובכך היא מאפשרת פרק זמן שבו החיים נעדרים סבל של בדילות, עד שאט אט גובר מתח החרדה והבדידות והאדם נדחף לחזור על החוויה. האורגיה הקיבוצית, ככל שהיא חלק מקובל מהנוהג השבטי, הרי היא פתרון סביר לבעיית הבדילות, שכן יש בה הזדהות והתקשרות עם הקבוצה ועם ערכיה ונורמותיה, ואין היא מעוררת תחושות אשם ובושה. לעומת זאת, הזיקה לאלכוהול ולסמים, וכן הניסיון של יחידים לשוב למעמדות אורגיאסטיים בתרבות בה אלו כבר בלתי קבילים, מעוררים ביתר שאת את מצוקת הבדילות בשל תחושת הבידוד וחוסר-הלגיטימציה בעת תפוגת החוויה. באופן דומה, רדיפת המין מובילה להחרפה של תחושת הבדידות, בשל העובדה שמיניות ללא אהבה לא מצליחה לגשר על הפער שבין שני בני אדם אלא לשעה. כך אנו מוצאים כאלה שנלכדים במעגל התמכרות כזו, כאשר התגברות מצוקת הבדילות דוחפת אותם לחזור על הפתרון הזמני בתכיפות ובעצימות גוברים, המעצימים את המצוקה, וכן הלאה.

2. הסתגלות חברתית: דרך נוספת להימלט מן הבדילות היא ההסתגלות – אימוץ הנהגים, הערכים והמעשים המקובלים בחברה בה האדם חי. חיים במסגרת קולקטיב בו יש דמיון מכריע בין האישים השונים – באורחות חייהם, באמונתם, בשיח הרוחני שלהם, בתרבותם, בדמויות המופת שלהם, וכד' – הם חיים הרמוניים, שמשככים את החרדה הנובעת מתובנות היות האדם יחיד, מיוחד ונבדל, היותו תופעה חד פעמית ושונה מהותית מכל דבר אחר. הקונפורמיזם מגן עלינו מפני היחידאיות. יתרונותיו של פתרון ההסתגלות הן

הקביעות והתמידיות. מצד שני, לפתרון זה בעיות קשות: הן מצד היותו גורם להאחדה ולאיבוד האני, לשכחת הייחודיות והאותנטיות; והן מצד שאינו עצמתי דיו כדי לתפוס את האדם כולו לתוך חווית-אחדות אמיתית, ובכך אין בו די, פעמים רבות, בכדי לשכך את הבדילות.

3. מעשה היצירה: בכל סוג של עבודת יצירה מתאחד האיש היוצר עם החומר, המסמל את העולם שמחוץ לו. לכן, כל מלאכה פרודוקטיבית מביאה אותנו לאהבה למעשי-ידינו, ולתחושה גבוהה של התמזגות, של טעם, של שכר בעמלנו. החיסרון הוא בכך שהתמזגות זו אינה בין-אישית, ולכן אינה מספיקה למלא את כל הווית האדם שלנו בתחושת אחדות.

בניגוד לכל אלה, מציע פרום את האהבה כפתרון הבשל והמושלם אליו צריך לשאוף בן האנוש. לאהבה, אמנם, פנים רבות וצורות שונות, וחלק ניכר מהן מעוותות או חולניות במידה רבה. בספרו משתדל פרום ללמד את האופן הנכון לאהוב, אופן שדורש מיומנות ולמידה כמו כל אמנות, על מנת שלא לסטות לאפיקים הנפולים של האהבה, כמו אהבה תלונית, אהבה שתלטנית, אהבה נוקיסטית, וכד'. האהבה בצורתה הבריאה והמאוזנת קשורה לפעילות-של-נתינה, לדאגה, לאחריות וליחס הכבוד. רק באהבה זו, לפי פרום, ניתן למצוא אחדות במובן המלא והמשוכלל, רק באהבה זו ניחלץ ממצוקת הבדילות הקיומית.

הגם שיש בי הזדהות עמוקה עם תיאורו של פרום את מצוקת הבדילות, נראה כי הציפייה שקשרי האהבה בין אדם לסביבתו – משפחה, כֵּעים, אישה – ימלאו את החסר ויביאו אותנו להרמוניה ושלמות, היא ציפייה מוגזמת ואופטימית מדי. הנתיב הבין-אישי לפרוץ מחוץ לעצמי הוא נתיב משמעותי מאד, ואולי המשמעותי ביותר; אך הנפש מורכבת מעוד ממדים, יש בה כמיהות, דחפים ושאפויות שנוגעים לרבדים אחרים של הקיום. לא יספק האדם רק בתיקון קשרי החברה שלו, גם אם ילמד לאהוב את כל ולהתמסר לאהבה זו בלב מלא ואמין. את מה שמתואר כ"מצוקת הבדילות" יש לתפוס כהופעה אחת, מרכזית וחשובה, של שורש כל אי-הנחת שבהווית האדם – החרג.

3. בקשת משמעות – ויקטור פרנקל

ויקטור פרנקל הוא מייסד של שיטה פסיכולוגית הנקראת "לוגותרפיה". הטענות המרכזיות העומדות בבסיס שיטה זו נוגעות לתחום ההתייחסות המצומצם של הפסיכואנליזה, ולכך שזו האחרונה היטיבה להתעמק בכחות ובמניעים הנסתרים, הלא-מודעים, העומדים בתשתית הנפש וההתנהלות האנושית, אך לא הקדישה מספיק תשומת לב לעולם ה"לוגוס" שבאדם, ליסודות ההכרה והמודעות שברקע החיים. הלוגותרפיה מבחינה בסוג נאורוזה שלא זכה לטיפול הולם בשיטות הפסיכואנליטיות הקודמות, "נאורוזה נואוגנית", שקשורה לא להדחקות ולטראומות המצטברות בתת-מודע אלא לגישה קוגניטיבית ורוחנית בלתי הולמת כלפי החיים, המציאות והעצמי.

פרנקל טוען כי המצוקה הפסיכולוגית הנפוצה ביותר, לפחות בהקשר של החיים המודרניים – עד כדי הגדרתה כ"נאורוזה המונים"¹⁸ – היא הריק הקיומי, הנובע מתחושת היעדר המשמעות של החיים. הסימפטומים הגלויים של הריק הקיומי הן דכאון, תוקפנות והתמכרות,¹⁹ אך מתעוררים גם סימפטומים סמויים יותר. שאיפת המשמעות איננה סימן למחלה, אלא אדרבה – היא הצורך הבסיסי ביותר של האופי הרוחני הטבעי אשר לנפש האנושית. כאשר בקשת המשמעות אינה מוצאת את סיפוקה, והאדם אינו מצליח למצוא פשר לחייו, הדבר מוביל לבעיות

¹⁸ ויקטור פרנקל, הזעקה הלא-נשמעת למשמעות, הוצאת דביר, עמ' 23.

¹⁹ שם, עמ' 25-28; שם, עמ' 110-120.

נפשיות שונות ובעיקר לתחושת מצוקה, ריקנות ושממון. מעבר לכך, תחושת המשמעות היא בעלת ערך הישרדותי – במצבי קיצון כמו שבי או מחנות ריכוז, האסירים שחשו כי יש משהו או משהו שמחכה להם, שלשמו הם סובלים ושורדים, היו בעלי הסיכויים הגדולים ביותר להינצל.²⁰

במה ניתן למצוא משמעות לחיים? מה בתוך החיים שלנו מעניק לנו את התחושה כי שווה לחיות אותם?

נראה לי שאם מנסים לשער את התשובות המקובלות, השכיחות והפשוטות לשאלות אלו, מגיעים לכל מיני כיוונים שונים. יש שיגידו, היצירה שלי, האמנות, היצרנות; אין בי תחושת-משמעות חזקה יותר מאשר בשעות בהן אני בורא עולמות ויוצר אותם במציאות, וכל השעות כולן נשענות הן על תחושה זו. יש שיאמרו, הילדים שלי, בהם אני משקיע את כל מרצי וכחי, כספי וזמני, להם אני דואג בלב מלא אהבה ואחריות; הם שיישאו כאן אחריי, הם מה שיישאר ממני ומחיי, הם משמעות חיי, לשמם ולמענם אני עושה. יש שיצביעו על אמונתם הדתית – הפשר לחיי מתפענח מתוך ההיענות לצו הדתי, מתוך הציפייה לשכר רוחני שאחרי המוות או האמון בחוכה המוחלטת המוטלת על בן האנוש להיענות לקריאת הא-ל אלו. יש שחיים את חייהם מתוך התמסרות גדולה לאיזה אידיאל או חזון, לאיזה ערך כללי שקורא להם להקדיש את עיקר מרצם ותשומת לבם להגשמתו, לקידומו, למימושו בעולם; בהתמסרות זו, הגורמת לחייהם להיראות שונים באופן ניכר מחיים רגילים, קטנים ואנוכיים, הם מוצאים את הטעם המיוחד של החיים שלהם, את ייעודם. האם ניתן למצוא הגדרה שתביע את המכנה המשותף לכל ה'משמעויות' שאדם מוצא לחייו?

בהקשר זה טובע פרנקל את הביטוי "התעלות מעל-עצמו"²¹. המשמעות שוכנת במקום בו האדם זונח את ההתכוונות שלו אל עצמו, אל בקשת העונג ורדיפת האושר, ומציב איזו מטרה או תכלית שהיא טרנסצנדנטית לו. בין אם זו דאגה לאדם שהוא זולתי, בין אם זו ההולדה של משהו ממני במציאות הממשית שמעבר לי, בין אם זו התמסרות לערך שהתועלת שלו נוגעת לדבר-מה אחר ממני. המשמעות במהותה היא עניין תובעני, והיא מטילה אחריות על האדם לממש אותה. התובענות והאחריות חיוניות בשביל שהמשמעות תהיה בעלת איכויות אובייקטיביות, שאם לא כן שוב אין האדם נושע על ידה מן הריק הקיומי וחוזר הוא לשקוע בתוהו של עולמו הסוליפסיסטי. מה שמעניק את תחושת המשמעות הוא שישנו קול קורא, שהאני זו לקראת משהו אחר ממנו, שהמצפון מצווה והאדם פועל כנקרא וכבוחר ולא כנדהך.²²

אפשר אם כן להכליל ולומר שכשאנחנו אומרים שהאדם מחפש משמעות, אנחנו בעצם אומרים שהאדם מחפש לחרוג.

נמשיך לפרוט ולהדגים את הופעות החרג ברזולוציה מתקדמת, בהקשרים ממוקדים יותר, כדי שהתופעה תתבהר מעבר לקוויה הכלליים-תיאורטיים ונוכל לראות את ענפיה ושלוחותיה בחיים עצמם.

4. החדש והמשעמם

²⁰ שם, עמ' 37; ועיין הנ"ל, האדם מחפש משמעות, הוצאת דביר, בעיקר בחלק הראשון.

²¹ ויקטור פרנקל, השאיפה למשמעות, עמ' 97-40.

²² מתוך קטעים רבים שאפשר לצטט מכתביו, המלכנים את העניין מכיוונים רבים, אבחר בקטע הבא:

"מימוש עצמי אינו היעד הסופי של האדם. הוא גם אינו כוונתו המקורית. מימוש עצמי, אם הוא נעשה למטרה כשלעצמה, סותר את תכונת ההתעלות-מעל-לעצמו של הקיום האנושי. בדומה לאושר, גם מימוש עצמי הוא תולדה, תולדה של הגשמת משמעות. כאשר אדם מגשים משמעות בעולם שמחוצה לו, רק אז הוא גם מגשים את עצמו. אם הוא מתכוון לממש את עצמו ולא דווקא להגשים משמעות, מיד יאבד המימוש העצמי את זכות הקיום שלו. הייתי אומר שמימוש עצמי הוא תולדה לא מכוונת של חיים מתוך התכוונות." (השאיפה למשמעות, עמ' 48)

אחת מן התופעות הייחודיות של הטיפוס האנושי היא השעמום. בקיום שמתבאר על בסיס עקרון ה"הומאוסטזיס", דהיינו הדחף להגיע לאיזון חומרי ולשחרור מלחצים גופניים-פנימיים הנובעים מדחפים בלתי ממומשים, לא ניתן להסביר את השעמום. כניגוד לתיאוריה לפיה שאיפת היסוד של האדם היא להשתחרר ממתח, הנולד מקונפליקט בין מניעים פיזיולוגיים ופסיכולוגיים שונים, השעמום בא ומוכיח את ההיפך – באדם יש צורך בסיסי לרמה מסוימת של מתח, או לתנודתיות חוזרת ונשנית בין צבירת מתח לפורקן ממנו.

גם בלי להיכנס לעובי הקורה ובלי להכניס את ראשי בין הרי התיאוריות הפסיכואנליטיות השונות, השעמום מראה לנו בבהירות נקודה פשוטה – האדם צריך חידושים. כששום דבר חדש לא קורה בחיים, כשהדברים בהם אנו נפגשים ואותם אנו חווים נוטים לחזור על עצמם ולהיראות כפי שנראו ביום האתמול, אנחנו חשים במצוקה, משהו מעונג הקיום הטבעי שלנו מתכהה, ניטל עוקצו. נראה שחלק בלתי נפרד מטעם החיים צמוד לסגולה של החיים להפתיע אותנו, לחדש לנו משהו, להביא בכנפיהם דבר כלשהו שלא היה בהם לפני כן. אני מעוניין להציע הסבר לצורך הזה בחידושים באמצעות מושג החרג.

האדם בכל רגע נתון פוגש הוא את העולם, והפגישה זו היא מאורע, יש בה משהו קסום, מפתיע, מרגש. עצם המפגש, עצם ההיכנסות של חלקת מציאות מסוימת לתוך הכרתו ותודעתו של האדם, מעורר באדם איזה חיות מיוחדת, איזו ממשות של קיום.²³ האפקט הזה מתרחש ברמות שונות של עצימות וריגוש, ואחד מן הקריטריונים המרכזיים הקובעים את עוצמת הרגש והחיות של המפגש הוא רמת החידוש שבדבר לעומת עולמו של האדם. כשאדם פוגש משהו בפעם הראשונה, ההכרה שלו משתלטת על הדבר ומקיפה אותו, מנתחת ומסווגת, מודדת ומגדירה, ולבסוף יוצרת לו תבניות הכרתיות שתואמות אותו, באמצעותן התודעה מתיחסת אל הדבר. בפעם הבאה שהאדם יפגוש את אותו הדבר, או 'דבר' שמשתייך לאותו 'סוג' של דברים כך שהדימיון ביניהם מכריע, לא תצטרך ההכרה לפעילות כל כך אינטנסיבית כמו בפעם הראשונה. הדבר ייתפס ויקוטלג ע"י אותן תבניות שנוצרו זה מכבר, והכרתו של האדם תוכל להפנות את משאבי האנרגיה שלה לפעילויות אחרות. ממילא האירוע יהיה פחות בעל-משמעות, פחות מלהיב ומחיה. בקצרה, היכרותנו עם דבר מקהה את הרגש שבפגישה עמו.

רואים את הנקודה הזו בצורה בולטת אצל ילדים, או ליתר דיוק בפער בין איך שאנחנו המבוגרים מגיבים לדברים לבין איך שילדים מגיבים. נראה שילדים מגיבים לכל דבר בצורה עצימה יותר – פרצוף טיפשי יגרום להם להתגלגל מצחוק, מטוס בשמים יגרום להם להתלהבות נרגשת, עלבון קטן יגרום להם לפרוץ בבכי. כל רגש וכל אובייקט חדש שהם באים איתו במגע תופס את כל כולם, הם נפגשים בו בהרבה יותר עוצמה וחיוניות. מסתבר שבעוד עולמנו ההכרתי כבר עשיר ומקיף, ומסוגל להבין כל תופעה באופן מידי לאור ניסיון והכרה קודמים, לילדים עדיין אין מנגנוני זיהוי והגדרה מפותחים שיתווכו בינם לבין ההתנסות בעולם, הם נפגשים בדבר ישירות, בדבר כפי שהוא, על האובייקטיביות והמוחלטות שבו.

במילים אחרות, קסמו של דבר בו נפגשים נעוץ במימד ה'אחרות' שלו, והלה מתפוגג לאחר שההכרה התרגלה אליו. כחו של החדש הוא בכך שהוא זר, בכך שהוא חוצן עבור המערך ההכרתי. ככל שמה שאני פוגש בחוץ, בחיים בעולם, הוא יותר 'אני', כלומר יותר התבניות ההכרתיות הפנימיות שתודעתי יצרה לעצמה זה מכבר, הרי שהחיים 'משעממים' אותי, כלומר טעמם נחלש וחיוניותם מתמוססת. לעומת זאת, החדש מביא לתחומי משהו אחר, משהו שלפחות בחוויה הראשונית של הפגישה הינו מחוץ לי, ובכך הנפש מתנערת, מתחיה ומתרעננת.

5. טוב שם משמן טוב

התורה מגלה עניין בשאיפתו של האדם להשארת חותם על המציאות. בלשון התנ"ך מכונה חותם זה 'שם': "וְזָכַר אֶבֶר מִנִּי אֶרֶץ וְלֹא שֵׁם לוֹ עַל פְּנֵי חוּץ" (איוב פרק יח, יז). האדם לא יכול לסבול את המחשבה שפרק הזמן בקצר

²³ התופעה הזו באה לידי ביטוי גם במישור הפיזיולוגי. כשאדם נמצא בסביבה חדשה הגירויים חזקים יותר, והגוף נכנס באופן אינסטינקטיבי למצב שנקרא "תגובת התמצאות" – תחושת עוררות, תוספת אדרנלין, מתח שרירים גבוה והתחדדות של החושים.

שקצוב לחייו הוא המהווה את כל מהותו, והוא מוכרח להיאחז באיזושהי צורה בנצח, בזכרון הקולקטיבי, בהיסטוריה. דברים שיקראו על שמו של האדם הנפטר, ושימשיכו להתקיים אחריו, יהוו הדהוד נמשך והולך של זכרונו, ובכך חייו קבלו משמעות שהיא מעבר לסתם אפיזודה. התורה מתיחסת לצורך זה של האדם להותיר את שמו בעולם, ומביאה את העניין לידי ביטוי בכמה פרשות:

וַיֹּאמְרוּ אִישׁ אֶל רֵעֵהוּ הִבֵּה נִלְבְּנָה לְבָנִים וְנִשְׂרָפָה לְשָׂרָפָה וְתָהִי לָהֶם הַלְבָּנָה לְאַבְנֵי
וְהַחֲמִיר הִיא לָהֶם לַחֲמִיר. וַיֹּאמְרוּ הִבֵּה נִבְנָה לָנוּ עֵיר וּמִגְדָּל וְרָאֵשׁוּ בַשָּׁמַיִם וְנַעֲשֶׂה לָנוּ
שֵׁם פֶּן נָפוּץ עַל פְּנֵי כָל הָאָרֶץ.

בראשית פרק יא, ג-ד

כִּי יֵשְׁבוּ אַחִים יַחְדָּו וּמֵת אֶחָד מֵהֶם וּבֶן אֵין לוֹ לֹא תִהְיֶה אֲשֶׁת הַמֵּת הַחוּצָה לְאִישׁ זֶר
יִבְמָה יִבֵּא עָלֶיהָ וְלָקְחָהּ לוֹ לְאִשָּׁה וַיִּבְמָה. וְהָיָה הַבְּכוֹר אֲשֶׁר תֵּלֵד יָקוּם עַל שֵׁם אָחִיו
הַמֵּת וְלֹא יִמָּחָה שְׁמוֹ מִיִּשְׂרָאֵל. וְאִם לֹא יִחַפֵּץ הָאִישׁ לָקַחַת אֶת יִבְמָתוֹ וְעָלְתָה יִבְמָתוֹ
הַשְּׂעִרָה אֶל הַזִּקְנִים וְאָמְרָה מֵאֵן יִבְמִי לְהִקְיָם לְאָחִיו שֵׁם בְּיִשְׂרָאֵל לֹא אָבָה יִבְמִי [...]

דברים פרק כה, ה-ז

וַיֹּאמֶר בְּעֵז לְזִקְנִים וְכָל הָעָם עֲדִים אַתֶּם הַיּוֹם כִּי קִנִּיתִי אֶת כָּל אֲשֶׁר לְאַלְיִמְלֵךְ וְאֵת כָּל
אֲשֶׁר לְכָלִּי וְלְכָלִּי מִיַּד נְעָמִי. וְגַם אֶת רוֹת הַמֶּלֶךְ אֲשֶׁת מַחְלֹן קִנִּיתִי לִי לְאִשָּׁה
לְהִקְיָם שֵׁם הַמֵּת עַל נַחְלָתוֹ וְלֹא יִכָּרֵת שֵׁם הַמֵּת מֵעַם אָחִיו וּמִשְׁעֵר מִקוֹמוֹ עֲדִים אַתֶּם
הַיּוֹם.

רות פרק ד, ט-י

וְאֵל יֹאמֶר בֶּן הַנָּכֵר הַנִּלְוָה אֵל ה' לֹאמֹר הִבְדֵּל יִבְדִּילֵנִי ה' מֵעַל עַמּוֹ וְאֵל יֹאמֶר הַסֵּרִיס הֵן
אֲנִי עֵץ יָבֵשׁ. כִּי כֹה אָמַר ה' לְסֵרִיסִים אֲשֶׁר יִשְׁמְרוּ אֶת שְׁבֹתוֹתַי וּבָחֲרוּ בְּאֲשֶׁר חָפְצָתִי
וּמִחֲזִיקִים בְּבְרִיתִי. וְנָתַתִּי לָהֶם בְּבִיתִי וּבְחוֹמֹתַי יָד וְשֵׁם טוֹב מִבָּנִים וּמִבָּנוֹת שֵׁם עוֹלָם
אֶתָּן לוֹ אֲשֶׁר לֹא יִכָּרֵת.

ישעיהו פרק נו, ג-ה

המובן הראשוני של שמו של האדם הוא השוכל שהוא מותיר בתודעת בני האדם זולתו, הדמות והערך שלו בעיני החברה האנושית. יש שקונים לעצמם שם באמצעות מעשים מיוחדים המציינים אותם מיתר האנשים – "הָמָה הַגְּבֹרִים אֲשֶׁר מְעוֹלָם אֲנִשִּׁי הַשֵּׁם" (בראשית ו, ד), "זָכַר צִדִּיק לְכַנְכָּה וְשֵׁם רְשָׁעִים יִרָקֵב" (משלי י, ז). מהפסוקים עולה כי הדרך הטבעית והנורמטיבית להשאיר שם, להותיר את זכרך לעד, היא על ידי הולדת ילדים, ובצורה המבוקרת – הולדת בנים שיירשו אותך ויחיו בנחלתך, בנחלה הקרויה על שמך ועל שם אבותיך. בנים אלה ימשיכו את שרשרת הדורות, יחיו וימותו על אותה האדמה שזכורה כשייכת לך וינחילו את בניהם אחריהם בכל הירושה והמורשת המצטברות במשפחתך. כך, לפי תפיסת התורה, האדם נח על משכבו בשלום, כשהוא יודע ששמו לא נמחה וזכרו לא אבד מני ארץ, שקיומו הזמני היה בעל השלכות על מה שקורה בארץ בהווה המתמשך לעד, "דֹּר הַלֵּךְ יְדוֹר בָּא וְהָאָרֶץ לְעוֹלָם עֹמֶדֶת" (קהלת א, ד).

מקור התחושה כי חיי לא שווים דבר אם לא הותרתי עקבות זיכרון בעולם אינו במחשבה הגיונית מסודרת. זוהי אינטואיציה קמאית שמבוססת על דחף החרג, על הצורך שחיינו יהיו אחוזים במשהו שהוא מחוץ ומעבר להם. האובייקטיביות של העולם בחוץ עומד בניגוד מהותי לסובייקטיביות התלושה של החיים, והאני נחלץ ומבקש להיתלות באותה ממשות אובייקטיבית, להינצל מהתוהו הארעי והסגור-בעצמו ולקשור את עצמו בצרור החיים. הן בקשת הנצחיות והן בקשת הכבוד וההכרה החברתית נשענות ביסודן על הכמיהה לאובייקטיביות של הקיום, שהיא מופע ממין נוסף של החרג.

מנקודת מבט מסוימת נראה שאחד מן התופעות האנושיות שיותר קשה לבאר היא האלטרואיזם. מה גורם לאדם להתאמץ ולהתמסר עבור טובת הכלל בזמן שהיא באה על חשבון טובתו הפרטית? מה הוא "מרוויח" מזה? יש כאלה שה'קושיה' הזו, או ליתר דיוק תפיסת העולם והנחות המוצא עליהן היא יושבת, הביאה אותם לתפיסה לפיה אין שום אדם ושום פעולה המונעים מכח מניעים שאינם אגואיסטיים.²⁴ גם אם אנו מסוגלים תמיד למצוא בתוכנו מניעים אגואיסטיים מעורבים בתוך המעשים האלטרואיסטיים, המעשים שנועדו לטובת הכלל ולא מביאים לנו באופן פשוט שום טובת הנאה הנראית לעין, נראה שהמסקנה הזו היא התכחשות למציאות. אנו מכירים בתוכנו את עוצמת האור ואת הלהט שממלאים את לבנו במחשבה לעשות טוב לאנשים אחרים, חסד טהור ללא כוונות רווח. ממקום קצת שונה, כל מי ששלח ידו בעיסוק ציבורי לטובת הכלל²⁵ מכיר את העוצמה המיוחדת של ההתמסרות הזו, את החיוניות והרגש העז שהיא מולידה בנו, את הסיפוק והתחושה הטובה.

יש בנו יצר אלטרואיסטי. באנשים מסוימים, מיוחדים, ה'יצר' הזה בא לידי ביטוי באופן יותר קיצוני – אנשים שמוכנים להקריב מזמנם, מכספם, מכחם – ובזמנים יוצאי דופן אפילו את חייהם – רק בשביל טובת הכלל, בשביל המדינה או הציבור, העולם או הלאום. אבל הכח הבסיסי קיים בכולנו, גם אם אנו בוחרים להעמיד מולו שאיפות ורצונות אחרים ובשיקול הסופי להיות בדרך כלל מכווננים יותר להגשמת מטרותינו האישיות. גם כח זה הוא תולדה של החרג. בכל פעולה שתכליתה יוצאת מגבול האנוכיות אנו מרגישים התקשרות אל משהו גדול יותר, משהו שמעבר לנו שמעניק לנו מוצקות וקיום. ההתכוונות אל טובתו של מי שמחוץ לי, ובמעלה גבוהה יותר אל טובתו של הכלל כולו, פותחת את הקיום ומונעת ממנו לנבול ולהיקרב בתוך עצמו.

7. האדם בורא האלים

חלק בלתי נפרד מכל התרבויות העתיקות היו הדתות והאלים. האלים הומחשו ע"י פסלים וצלמים, ועם זאת התודעה התרבותית הבסיסית שיצרה את הפסלים הללו ראתה באלו רק איזו הגשמה סמלית של דמות אל, שהוא מופשט יותר מהפסל עצמו ורק נוכח בו או מסומל על ידו. האלים ניחנים בתכונות אנושיות רבות – כעס והתרצות, תבונה (אך לא תבונה בלתי-מוגבלת), מקום וזמן, רצון ורגש, וכד'. עיקר מה שמבדיל אותם מן הטיפוס האנושי הוא יכולתם לשלוט במה שמתרחש בעולם הטבע – ישנו אל הגשם, אל הפיריון, אלת האדמה וכד', ולכל אחד מהם הכח לקבוע את מה שיתחולל בתחום זה בארץ. העובדה שאנו מוצאים אלים ועבודת אלים בכל התרבויות העתיקות מלמדת בהכרח על דחף בסיסי באדם להמציא וליצור אלים. כיצד ניתן להסביר את הדחף הזה? מה מקורו?

מדע: מתוך החדרים החיצוניים יותר של הנפש, אפשר לבאר את בריאת האלים כנובעת מן הצורך האנושי להבין ולהסביר את העולם. בתקופת המיתוס, האל (או מערכת האלים) מילאו את מקומם של התיאוריות המדעיות. האדם מתנסה בתופעות טבע, העולם שמולו מתנהג לפעמים כך ולפעמים אחרת. כל עוד אין דרך לארגן את ההתנסות הזו ולתת שם לסיבות המניעות את עולם הטבע לפעול כך או לפעול אחרת, העולם הוא כצופן סגור, כתווה חסר היגיון, כמו מלמול בשפה בלתי-מוכרת. האדם הקדום השתמש באלים כדי להסביר את המציאות ולסדר אותה לפי מספר מצומצם של תבניות הכרתיות, כך שיהיה אפשר להתייחס אליה באופן רציונאלי. כשרצו, לדוגמה, להסביר את הגשם, תיארו שישנו "אל הגשם", כח בעולם שאחראי על ירידת הגשם.

²⁴ בניסוחו של ג'ואי מהסדרה "חברים": "There is no such thing 'Unselfish good deed'..." כלומר אין דבר כזה מעשה טוב בלתי-אנוכי. ראה את הויכוח שלו עם פיבי, עונה 5 פרק 4.

²⁵ בעיקר מי שהצליח לקזז מתוכו את הרשמים של הכח, כבוד ושררה המצויים בשדה הציבורי, או סיטואציה שבה אין מקום כל כך לרשמים כאלו, והאדם אינו פועל אלא מהתמסרות אידיאליסטית גרידא.

התיאור של הדתיות כצומח מתוך ה"יצר המדעי" נראה כבלתי-מספק. קשה להסביר את המשקל הקריטי, את רמות האמוציות וההקרכה שהושקעו בדתות ובעבודת האלים רק מתוך טענה אודות טבעו הקוגניטיבי של האדם. הלכך, יש לחפש את המנוע הנסתר של יצירת האלים במישורים נפשיים יותר פנימיים.

אימה: מעבר לבעיית חוסר-ההבנה השכלית, האדם הקדום היה קורבן למצוקה קיומית חריפה אל מול עולם הטבע הסובב שהיה עוין ומסוכן. האדם היה חשוף לגמרי למפגעי הטבע – החיות הרעות, הרוח והגשם, החום והקור, המחלה והמוות – עם מעט מאד אמצעים להתמודד עם אלה התמודדות מספקת. התמודדות בלתי-נמנעת זו יצרה אצל האדם תחושה עזה של אימה. מעבר לפחד פשוט מפני מוות וייסורין, ניתן לראות את האימה כיושבת על שתי חוויות נוספות: בדידות וחוסר-אונים. הבדידות הוא תחושתו של מי שעומד בעולם ריק, עולם שמלבד קמצוץ החברה האנושית שהוא מכיר אין בה עוד נפש חיה לתקשר עמה, להצטוות איתה, להתייחס אליה ולקבל יחס ממנה. חוסר-האונים נובע מחוסר היכולת של האדם לקבוע את גורלו, חוסר השליטה שלו במה שקורה, באופי של העתיד שלו. העמידה לבד מול מפגעי הטבע, מול העולם המיטלטל כספינה חסרת מרגוע ונטולת קבינט, ממלאת את האדם (ובייחוד את זה חסר-הטכנולוגיה) חיל ורעדה, פיק שאינו מאפשר חיים. כדי לרכך את המצוקות הללו, ציירו בני האדם את כחות הטבע כאלים, כלומר כבעלי מאפיינים פרסונליים, כישויות שניתן לתקשר איתן באיזשהו אופן ובעיקר לעבוד אותן על מנת שיחוסו ויעניקו הגנה ושפע. ישויות נוספות הנושאות בנטל האחריות לעולם ולאנושות מפיגות את הרעדה, ומכאן נדחף האדם לאחוז בכל הכח באמונה באלים אלה ובהתמסרות לאמונה זו.

נמצאנו למדים שהמקור העמוק ביותר לתופעת הדתיות – תופעה שבדברי ימי העולם נודע לה מקום של כבוד כאחת מאושיות התרבות האנושית המרכזיות – הוא חוויה שניתן לכנותה "הבדידות הקוסמית". האדם צריך פנים לחיות אל מולם, לסגוד להם, לפחד ולאהוב אותם. הקיום הוא בלתי נסבל אם אין נקודת מבט זרה לו שמסתכלת עליו ומעניקה לו ממשות. ללא פנים אלו, ללא אינטראקציה זו עם גורם נבדל שרוצה בעולם או לפחות מגיב למה שמתרחש בו, קשה לחוות את החיים כשווים לחיות אותם ולסבול אותם. תמונת עולם שבה יש גורמים פרסונליים נוספים שפועלים במגרש הזה של העולם הטרור והמיטלטל, מעניקה לאדם יכולת עמידה אל מול עולם זה, עוד לפני האפשרויות שנפתחות לרצות את כחות הטבע לתועלתו – בעצם העובדה כי הוא לא לבד, בעצם העובדה כי מה שקורה כאן משנה עבור מישהו אחר, בעצם העובדה שיש כאן סיפור עם משמעות, סיפור שאפשר לספר למישהו, שהוא לא רק הזיה סיוטית בתוך העולם הפנימי שלי. המצאת עבודת האלילים היא משנית ושנייה להמצאת האלים; אני זקוק לקיומם כישויות בעלות מודעות ורצון עוד לפני שאני עושה שימוש בטכניקות פולחניות שונות על מנת לתמרן את הרצון שלהם לתועלתי. משהו בתוך האדם, אם כן, רוחש ומבעבע ומבקש נקודת משען חיצונית וזרה לחיות אל מולה ובהיקשר אליה. הדחף הרליגיוזי עומד כולו על החרג.

8. ערגת הנשמה למקורה

עד כאן ציירנו והסברנו את החרג מנקודת מבט נפשית-פסיכולוגית, המבקשת לראות את המימוש ההתנהגותי או הרגשי הגלוי של הכחות הנפשיים היסודיים. ראינו תמונות שונות מתוך הקיום האנושי, וביקשתי להצביע על אלמנט סמוי, תשתיתי, ולטעון למעורבות עמוקה שלו ביצירת כל אותם התופעות, הצרכים והרצונות. כדי להשלים את ההבנה, אני מעוניין לבאר את כח החרג מנקודת מבט שונה, והיא נקודת המבט המטאפיסית.²⁶

²⁶ התמונה המטאפיסית שאצייר מבוססת כמובן על הרבה הנחות ונקודות-מוצא שאיני מתכוון לנמקן ואף לא לפורטן בפירוט. אני נשען על תמונת עולם יהודית מקובלת, שיש לה מקורות רבים, מן התנ"ך ואגדות חז"ל, דרך הפילוסופים היהודיים של ימי הביניים (ובעיקר הניאו-אפלטוניים שבהם) ועד לקבלה ולחסידות. המטרה אינה לשכנע ולהוכיח את תקפות הציור, אלא להוסיף נדבך-הבנה דימיני, אגדתי-מיתי. הנדבך המטאפיסי, גם בתור תמונה אפשרית והשערה (אמנם אמינה ומשכנעת) ולא דווקא כדוגמה, נותן לנו קרבה מיוחדת אל המושגים והשגה עמוקה יותר שלהם, שאינן מושגות בדרכים אחרות.

א-להים נפח באדם נשמת חיים מאפיו, וברא אותו בצלמו שלו. הנשמה היא נר ה' ממש, ולכן היא עומדת בטוהרה הא-להית כל הימים. הנשמה חצובה מן הא-ל, היא ננסרה ממנו בתהליך כואב ופוצע, ועל כן היא קשורה אליו בקשר אונטולוגי איתן. העונג העליון של הנשמה הוא דבקות בה', שיבה אל התכלות ושקיעה בו, וכאבה הגדול הוא כאב הניתוק ממנו. צער הפירוד מן הא-לוהות הוא הייסורי היותר גדולים שיכולים להיות לנשמה, הוא אש הגיהנום בעצמו. בשורש האדם נמצאת ריצה בלתי-פוסקת אל הא-להים, וההתקשרות בו היא המקור של כל תחושות החיות, העונג, המשוש, הטעם, הרצון והטוב.

איפה מוצאת הנשמה את הא-להים אחריו היא רודפת? לאיזה אפיקים בחיים מובילה אותה התשוקה לדבקות באור ה', והיכן היא מצליחה למצוא את הדבקות הזו? א-להים מגלה לנו כי הוא מופיע בכל, בכל מה שברא בעולם – "מלא כל הארץ כבודו". ועם זאת, הא-לוהות מתכנסת ומתגלה ביתר-שאת בהופעות מסוימות; יש מדרג בין רמות שונות של התגלות א-להית. התיאולוגיה והדת עסוקות בכל צעד שהן צועדות בשאלה מהם אותם מקומות בהם הנוכחות הא-להית גדולה יותר, באלו הופעות עולמיות יש לזהות א-לוהות באופן מובהק ועוצמתי יותר. כשנסקור את המקומות המבטאים התגלות א-להית באופן מיוחד, נגלה כי אלה חופפים את המושאים עליהם הצבענו עד כה כמושאי בקשת האדם.

האדם, כאמור, מבקש את חברתם וקרבתם של בני האדם; א-להים מצדו מופיע באופן שאין דומה לו בבני האדם, "כי בצלם א-להים עשה את האדם". האדם מחפש פשר, תכלית לחייו, תכלית למציאות; א-להים בורא את העולם ואת האדם עם כיוון וייעוד הנעוצים בשמו והופעתו, "שהכל ברא לכבודו". האדם חותר להיענות בנצחי ובקיום הבלתי-מותנה; א-להים מתואר כיוצר הזמן וכניצב מעליו, כחייב-המציאות, "איהיה אשר אהיה". נפשו של האדם יוצאת אל ההתמסרות לכלל, או לאידיאלים מוסריים בלתי-אגואיסטיים; בלאום אנו מוצאים את התגלות שכינתו של א-להים, ובאידיאלים – את התגלות מידותיו.

אם נכליל את המבט, אפשר לומר שעבור נפשו של האדם, א-להים מופיע בכל דבר שהוא מחוצה לו. אדם נולד, נשמה נזרקת בו, ובכל אשר יפנה, הנשמה לוחצת ודוחקת אותו לקראת מפגש בא-להים, לקראת אחיזה והתקשרות באיזה מופע, גישום, גילוי של אותו המבוקש המופשט שהיא חותרת אליו מטבעה. ואף על פי שכל הדברים "הזרים" שאדם פוגש בעולם – כשעיניו פקוחות ולבו רגיש – מעוררים בו התפעמות וריגוש, קרבה וסקרנות, עם זאת יש שטחים המושכים את הלב יותר, יש מקומות בהם נוכחותו של א-להים עמוקה יותר, צלולה יותר, ונפש האדם מזהה אותם ורודפת אחריהם בכל הכוח.

מנקודת מבט זו נאמר, שהחרג הוא כולו גילום של בקשת הא-להים הטבעית המושרשת בנשמת האדם. בשל ההבדלה החיונית בין נברא לבורא, בשל החוק היסודי דלעיל לפיו א-להים מתגלה – בעיני הנפש – אך ורק במה שמחוץ לתחומי ה"אני", התשוקה לא-להים מיתרגמת בעולמנו לדחף כולל כלפי חוץ, כלפי ההתקשרות בכל חלקת-הוויה עוצמתית וממשית שאיננה טבולה בעולמי. הנסירה, והטבע השורשי של הנשמה לשאוף לשוב אל בוראה-מקורה, הם ההסבר של כח החרג שבנפש.

סגירה

1. סיכום ביניים

עברנו מסע ארוך, ובו שני מסלולים מקבילים. בשני חלקי המאמר עד כאן, הצבעתי על שתי שאיפות-יסוד – כל אחת בתורה – המקוננות בחדרים הפנימיים של לב האדם ומניעות את התנהגותו. בכל חלק הצגתי שאיפה מסוימת והשתדלתי לקשור אליה כמה שיותר התנהגויות, תסביכים, נטיות ותהליכים נפשיים, כדי לבסס את מעמדה כ"שאיפת-יסוד". בחלק הראשון הצגתי את השאיפה למלאות – הצורך הנפשי ביציבות פנימית ובתחושת שלמות עצמית 'סגורה', שמעמידה את האדם על הרגליים של עצמו בלא היסמכות ותלות בדבר מחוצה לו. ראינו כי הרבה מבעיותינו ותסביכינו צומחים על הקרחות שנותרו ביער המלאות שלנו, המקומות בהם אנו לא מאמינים ביכולת שלנו להרגיש ערך ואושר מתוך עצמנו, מתוך מי שאנו בוחרים להיות ואיך שאנחנו

בחרים לחיות, המקומות הילדותיים בהם אנו עוד מצפים שאלו יבואו ממקור אחר, ממישהו או ממהו. בחלק השני הצגתי את דחף *החרג* – התביעה הנפשית הבלתי-פוסקת להתקשר באיזה זולת שנמצא חוצה לי, לכוון את חיי בדבר שקיומו אינו חלק טבעי מקיומי. כמה וכמה התנהגויות, שאיפות ורצונות הממלאים מקום נכבד בחיינו הוסברו כגלגול של האנרגיה היסודית הזו, הרוחשת ושוצפת בנו תמיד ושכיוונה כלפי חוץ.

האם תמונת עולם בה שני ווקטורים הפוכים ככיוונם מסבירים את רוב²⁷ ההתנהגויות והרצונות היא תמונת עולם מופרכת? האם הניגוד הבולט בין שני חלקי המאמר מלמדים על סתירה או על אחיזה עיניים? ייתכן שהתחושה הראשונית בעת המחשבה על הדברים היא אכן כזו.²⁸ טבעה של המחשבה, שאם השתכנעה בחשיבותו ומרכזיותו של כיוון אחד, קשה לה לקבל במקביל את חשיבותו ומרכזיותו של הכיוון ההפוך; ואם השתכנעה בנפרד בחשיבותם של כל אחד מהכיוונים, וגילתה שמדובר בכיוונים הפוכים, היא מטילה ספק באמינות התמונה כולה. ברם, נראה לי שאם מתבוננים בדברים בצורה בהירה, לא מדובר בסתירה ממשית. ניתן, וראוי, לצייר נפש ובה שני מוקדי-על, שכל אחד מהם דוחף ומושך לכיוון שונה ומנוגד, ועם זאת מדובר בנפש אחת.

2. הריקוד

כדי לבאר את הדברים וליישבם על הלב, נצא להתבונן בדרכם של מערכות יחסים בין-אישיות.

כל קשר עם אדם אחר, ובפרט קשר אינטימי ומשמעותי, מחייב את הריקוד העדין בין שתי הנטיות שתוארו. בהתקשרות אל זולת אנו מנסים לצאת מעצמנו ולשמור על עצמיותנו בעת ובעונה אחת; עתים חשים אנו את חוסר הסיפוק בעצמנו, ועתים חשים אנו את הצורך בחוף מבטחים פנימי שיצילנו מהתלות. הנפש מתרוקנת, מבקשת קרבה וחום, לחבוק ולהיחבק; אך תנוחת החביקה היא בהכרח זמנית, ובהיקבעות בה אנו חשים אי-נוחות, מחנק. מי שבסופה של אפיזודת קרבה אינטנסיבית לא חש את התשוקה להיפרד, לנשום ולהתייזב, חריג הוא כמו זה שאינו חש את התשוקה להתקרב כלל. האהבה, בצורתה הבריאה, מותירה אותנו שלמים עם עצמנו, מסופקים בהוויתנו; הגם שבתנועת ההתקרבות-התמזגות ישנו עונג, ישנה גם רוויה. אהבה איננה אובדן זהות, כי מי שמאבד את זהותו באהבתו אינו מסוגל להיות חלק במערכת ההרמונית של האהבה, שעומדת תמיד על שני רגליים, שיש בה אני מול אתה, פנים בפנים.

נדגים מתוך עולם-ההקשר הדתי. א-להים – האחרית והראשית של סולם האהבה שבנפשנו – משחק איתנו את המשחק הזה מצדו, רוקד עבורנו את ריקוד האהבה הזה. הוא מותיר את העולם מספיק קרוב אליו כדי שנוכל להיחשף אליו ולהשתוקק לו, אך מספיק רחוק כדי שלא להיבלע ולהיגנו בתוך אורו. הוא פותח בתוך המציאות שלנו חרכים אל המציאות הא-להית שמעבר, אך שומר על הסתר פנים חלקי כדי להותיר בידינו את הבחירה והאפשרות להפנות את פנינו ממנו. וגם אנו, בנפשנו פנימה, מכוונים לאותה קצביות, גם בנטיית רוחנו יש את אותה מנגינה של קדימה ואחורה, של רצוא ושוב. את א-להינו נבקש, אך עדיין לא נבוא, "כי לא יראנו האדם וחי". וחיינו מלאים בתנועה מעגלית של איזון בין תשוקה וריצה אל הא-לוהות לבין הצמחה וקיום של החיים, בין קדושה, תפילה והשראה לבין תיקון עולם ועבודה בגשמיות.²⁹

²⁷ אני לא מתעקש לטעון על רוב (איך סופרים בכלל?). מספיקה לי התחושה כי אכן מדובר בשאיפות מרכזיות ויסודיות העומדות בבסיסם של הרבה ענפים נפשיים שונים ומגוונים.

²⁸ זה מזכיר את אחד הטעונונים השכיחים ביותר כנגד התיאוריה הפסיכואנליטית של פרויד (ואולי כנגד כל תיאוריה פסיכודינמית): אם שתי התנהגויות הפוכות, כמו לדוגמה נטייה קמצנית ובעיה של פזרנות-יתר, מוסברות ע"י התיאוריה באמצעות אותו הגורם (בדוגמה שלנו, קבעון בשלב האנאלי), הדבר מעיד על פגם כלשהו בקוהרנטיות הלוגית של התיאוריה וביכולת התיקוף של טענותיה. אם כי יש לשים לב שאצלנו מדובר במקרה הפוך, שאינו סימטרי לטיעון הנ"ל – בדבריי לא הצעתי לזוג התנהגויות מנוגדות מסוים מקור אחד, אלא מקורות מנוגדים למגוון עשיר ורחב של התנהגויות.

²⁹ במובנים רבים האיוון הטוב והבריא של פנים-חוץ הוא חלק מהסגולה הייחודית של האהבה. באהבה נפתחת האפשרות לתת מעצמך ולהרגיש שאין אתה מוריק בכך כחות-חיים מעצמך אל החוץ, אלא להפך, בכך אתה ממלא את נפשך, שהרי למי שאתה אוהב אתה נותן, ועונג שלו

ניתן להשתמש במודל הזה כדי לתפוס תפיסה בהירה וכוללנית את נושא עיסוקנו, הכללי מאד, במאמר – מערכת היחסים בין האדם לבין מה שמחוץ לו. אותו ריקוד המצוי בתוך כל מערכת יחסים – בראשם מערכת היחסים עם אהובי נפשנו, ובבסיסם ההתקשרות בה' יתברך – הוא למעשה, אם ניתן לומר כך, מן התנועות היסודיות ביותר בחיים הקיומיים שלנו. לעיתים אנו נדחפים ונמשכים כלפי חוץ, בעוד שמה שאנו זקוקים לו באמת הוא לבסס את העמידה העצמית שלנו; לעיתים אנו נותרים דבוקים במעגל הפנימי שלנו, בעוד שבאמת צריכים אנו להיענות לצמאון העמוק שלנו לפרוץ, לחרוג ולהתקשר; לפעמים אנו יוצאים מעצמנו בדיוק במידה ובמקום המתאימים, ולפעמים אנחנו מגזימים. השרטוט שהצבנו במאמר, והדיבור על הצורך בהקשבה, באיזון ובדיוק פנימיים, אינם נותנים נוסחה או פתרון לשאלות חיים אלו, אין הם מהווים מתכון לחיים טובים ושלמים; אמנם תקוותי היא, שהם נותנים מושגים, בהירות ותובנה המסייעים במלאכה זו.

3. החרג שבמלאות והמלאות שבחרג

נראה שבהתבוננות חודרת יותר מתברר כי לא רק ששני הצירים היסודיים הללו בנפש משלימים זה את זה, ומצטרפים יחד לקצב היסודי של פעימות החיים, אלא שהם גם כרוכים זה בזה, במובן הזה שכל אחד ממלא תפקיד חשוב בהוויתו של השני.

ההיענות של האדם לחרג – המוכנות שלו להתמסר לערכים או לבני אדם, ההיחלצות התמידית מהשעמום, מהחומרנות ומהאגוצנטריות, לקראת תנועה רוחנית-מוסרית – היא עצמה מה שמעניק לאדם את אחד היסודות החיוניים של המלאות, שהגדרנו אותו לעיל כ'ענד'. המלאות, כאמור, מצריכה תודעה שלחיים יש כיוון שאליו אני רוצה לקחת אותם, שיש לי איזה 'מה' לעשות שהוא בעל פשר, בעוד היציאה מהעצמי היא האפשרות היחידה של פשר כזה להתקיים. פעילות 'חרגת', או למצער תודעה של פעילות כזאת כתוכן חיים, היא אפוא מרכיב הכרחי בתמונה של נפש שיש לה מלאות.

מן הצד השני, הנפש זקוקה למידה מסוימת של מלאות על מנת להינצל מהירטשות ע"י החרג החוצה. משהו באדם דוחף אותו כל הזמן לצאת מעצמו, לפרוץ, לא להסתפק בקיים בעצמו; ובלי שבצד הדחף הטבעי הזה תהיה גם איזו תודעה מוצקה של שלמות פנימית ושל אהבה עצמית חסרת-תלות, ויכולת לנוח בצלה של תודעה זו, האדם יחוש כחסר-מקום, כנע ונד; וכשאינן עוגן לצאת ממנו, הולכת ההתמסרות ונעשית להתבוללות, לאבדון, לתזזיתיות ריקה. מה שמעניק את העוגן של היציאה מהעצמי לקראת אחר, ואת כל כובד המשמעות והתזונה הנפשית שבתנועה זו, היא העובדה כי יש לי בית אותו אני עוזב, יש לי 'אני' שממנו אני נפגש ב'אתה' ושאליו אני מכניס אורחים חדשים. היציבות הפנימית, המלאות, היא שתקבע אם ההליכה בעקבות החרג תהיה להורקה או להתרוקנות, אם היא תהיה ברכה או בריחה.

מענג גם אותך. הנתינה והחריגה יוצאות מהצורך של הנפש בהתמסרות, אך חוזרות כריפור של תחושת העצמיות ודישון של השלמות הפנימית. ועיין מאמרי "לשם שמים", פתיחתא יד, ישיבת ההסדר פתח תקווה.